

DE ARCHITECTUUR IN OVERGANG

DIGITALE VERSIE

INHOUDSOPGAVE

	Voorwoord	4
	Inleiding	9
I	De natuur in overgang	21
II	De mens in overgang	85
III	De architectuur in overgang	123
	Bibliografie	153

DE ARCHITECTUUR IN OVERGANG

Hinke Majoor

Juli 2017

Delft University of Technology

Faculty of Architecture

Explore Lab

Docenten:

Robert Nottrot (Architectural Design)

Pierre Jennen (Building Technology)

Saskia de Wit (Research)

Extern:

Marie-José van Hee

Sam de Vocht

VOORWOORD

VOORWOORD

In februari 2016 startte ik met dit project bij ExploreLab. Dit project liep naast andere werkzaamheden waardoor het zich kon ontwikkelen als onderdeel van andere gedachten en horizons die ik momenteel verken. De andere werkzaamheden betroffen en betreffen projecten waar ik dicht bij de uitvoering betrokken ben, gedachten onder meer dromen voor de nabije toekomst.

Het begin van het zoeken naar een andere manier van komen tot architectuur, waar dit project zeker deel van is, begon in mijn vijfde studie-semester toen ik een stage in Kopenhagen deed. In het bureau* waar ik werkte, zag ik een grote afstand tot de werkelijkheid van ons leven. Sindsdien heb ik mijn aandacht verlegd naar twee onderdelen van architectuur die tot dan toe voor mij onderbelicht waren geweest, de mens enerzijds als ook de methode om tot architectuur te komen.

In een aantal workshops die ik met anderen organiseerde in Porto, Rotterdam en Delft zocht ik naar methodes om tot architectuur te komen. Centrale thema's waren de rol van representaties en de relatie van architect en opdrachtgever. Dit laatste kwam ook veelvuldig aan bod in de vele discussie avonden en excursies die ik onder anderen met de Bouwkunde Studie Kring deed. In de projecten op de faculteit verving ik daarnaast zoveel mogelijk de

* David Garcia Studio (inmiddels MAP Architects)

computer - wellicht als reactie op het vele computerwerk in Kopenhagen - door handgemaakte tekeneningen en modellen.

De interesse in mensen in het algemeen was zeker niet nieuw, als wel hernieuwd en werd meer betrokken op de architectuur. Dit kreeg vorm in projecten waar thema's als de ervaring van de mens, de overgangen, licht en materie een centrale rol in namen.

In 2014 verruilde ik Delft voor São Paulo waar ik mij in de kunsten verdiepte, bij terugkeer in Nederland besloot ik samen met Roos, mijn vriendin, te vertrekken naar België. Ik ging werken voor Architecten De Vylder Vinck Taillieu. Ik mocht aan bijzondere projecten werken en werkte veel in maquettes en maakte onder meer grote met de handgetekende presentatie-tekeneningen en collages. Veel van het computerwerk van de meeste architecten begon mij ook hier tegen te staan. Ik zag nieuwe mogelijkheden voor de architectuur toen ik begin 2015 een aantal lage houten meubels maakte die ik samen met Roos had ontworpen. De meubels gaven de relatie met het materiaal zoals ik dit ook ervoer in tekenen en in (mindere mate in) modellen. Met de meubels zochten we naar de relatie tussen mens en grond. De meubels bemiddelend daartussen.

Ze vormden de condensatie van een manier van denken die in veel van de lange gesprekken die Roos en ik sinds 2010 voeren steeds weer naar de voorgrond treden. Zowel in gezamenlijke als in onze individuele projecten zie ik

deze terugkerende thema's. Iedere keer weliswaar op een andere manier.

Dit afstudeerproject zag ik als een fijne kans weer een volledig eigen project te doen, al realiseer ik mij dat dat niet meer de realiteit blijkt. Er is veel vervlechting, en op cruciale momenten ook in dit project bleken de antwoorden te ontstaan in gesprek. Hoe graag ik geregeld ook alleen tot deze inzichten zou komen, de afhankelijkheid die wij mensen van elkaar hebben, lijkt mij steeds mooier te zijn. Steeds meer te beantwoorden aan hoe het leven volledig en vol kan zijn.

Deze mooie afhankelijkheid is denk ik een centraal thema in dit onderzoek van mijn afstudeerproject. Deze afhankelijkheid zoek ik niet alleen in menselijke relaties, maar geldt wellicht voor alles om ons heen in de wereld. Het bepaalt de relaties die wij hebben met de wereld om ons heen.

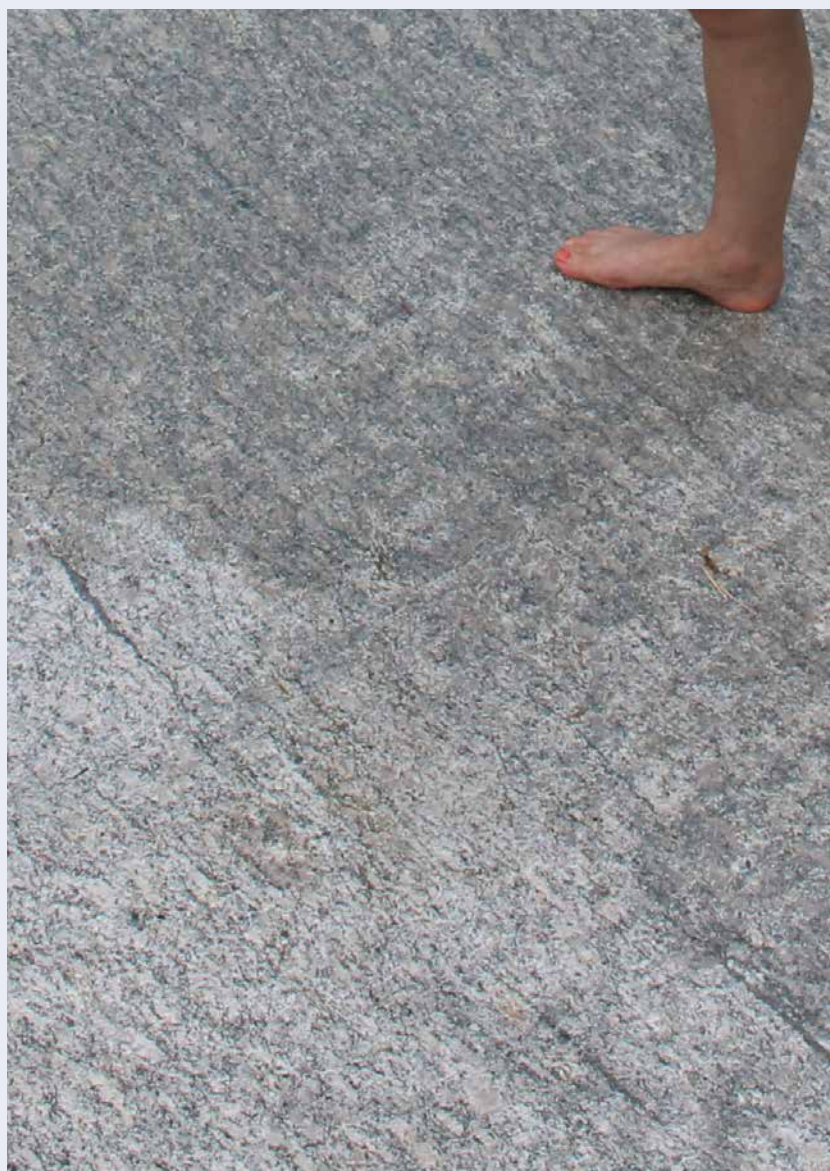
Wij zijn afhankelijk van de wereld voor ons voedsel, ons leren, ons leven in het algemeen. Het is interessant om nu terug te kunnen kijken met behulp van dit boek. Het geeft voor mij de aanleiding om verder te blijven zoeken in de architectuur die overal om ons heen aanwezig is. Het stimuleert mijn eigen interesse in het vakgebied waar ik in afstudeer en wellicht biedt het ingangen voor anderen. In ieder geval is het niet definitief, niet vaststaand. Veeleer passen woorden als ambigue en dynamisch denk ik voor dit onderzoek als geheel. Of althans, dat is mijn hoop. Ondanks dat delen wellicht als definitief kunnen lezen,

zou het de ambitie mogen zijn ze te lezen als startpunt van een voortdurend gesprek. Een dialoog.

Voor mij is het een middel om vooruit te kijken. Het geeft voor mij aanleidingen om verder te zoeken naar nieuwe mensen, gezichtspunten en literatuur over de thema's die behandeld worden. Telkens opnieuw meer in de ander (niet alleen mensen, maar alles om ons heen), te herkennen. Wellicht is de herkenning in dat andere, het mooiste dat we kunnen vinden.

Juli 2017

INLEIDING

"The ground being too hard for our bare feet we make ourselves sandals of softer material than the ground, but tougher than our feet.

[...]

For the foot the surface of the sandal represents a little piece of soft ground, whereas the underside acts as a toughened foot in relation to the ground. In the same way the inside of the house is for man a piece of habitable environment, while on the outside, where it confronts nature, it stands for a fortified human existence."

Dom Hans Van Der Laan

Architectonic space, I.I

INLEIDING

Deze collectie van boekjes is de bundeling van mijn afstudeerproject binnen ExploreLab aan de Technische Universiteit van Delft.

Het project ving aan vanuit de ambitie de scheiding tussen natuur en mens te onderzoeken. Het citaat van Dom Hans van der Laan vormde hierin een belangrijke aanleiding. Ik zag een rol weggelegd voor de architectuur om de ontstane scheiding tussen mens en natuur te laten vervagen of wellicht de verbinding te kunnen versterken. De architectuur lijkt veelal het tegenovergestelde te realiseren, de scheiding wordt steeds meer versterkt. Om de architectuur te kunnen benaderen als iets met een bemiddelende rol, wilde ik grip krijgen op de complexe tussenruimtes die de architectuur rijk is.

Een zoektocht volgde naar een manier om deze overgang te benaderen en beschrijven. Hoe kan de architectuur de bemiddelende rol innemen tussen mens en omgeving? En hoe komt de relatie tussen mens en omgeving tot stand?

Het dynamische karakter maakt de overgang tot een complexe materie om te bestuderen. Het onderzoek is een rationele poging om het ambigue karakter van de overgang te gaan bevatten, al schuilt hierin wellicht een onoverbrugbare tegenstelling. Om deze twijfel ruimte te geven, bestaat het onderzoek uit een aantal delen, die elkaar deels aanvullen en deels tegenspreken. Er wordt met rationele begrippen getracht uitdrukking te geven aan iets wat elders in hetzelfde onderzoek wordt beschreven als onmogelijk uit te drukken.

In deel I van het onderzoek, *'De natuur in overgang'*, wordt een benadering voorgesteld waarin de mens niet langer als los van de natuur gezien wordt. Hij leeft in verschillende ruimtelagen die allen onderdeel uitmaken van de natuur. In de 2,5 miljoen jaar lange geschiedenis van de diersoort 'Homo', leefden wij grotendeels als onderdeel van de natuur waarin wij ons bevinden. Slechts 70.000 jaar geleden hebben wij dit perspectief deels losgelaten en zijn ons gaan gedragen als heersers over de aarde, als een verheven diersoort die los staat van de ondergeschikte natuur.

In het tweede deel, *'De mens in overgang'*, wordt gekeken naar hoe de mens zich verbindt met de wereld om hem heen. Een mogelijk antwoord wordt gezocht in de zintuigen waarover wij beschikken. Zintuigen waarmee een waarneming tot stand kan komen. Deze waarnemingen helpen ons bij het leren kennen van onze omgeving.

In het derde en laatste deel, *'De architectuur in overgang'*, worden de rol en de mogelijkheden voor de architectuur behandeld. De architectuur helpt ons een plek te realiseren in de wereld en bemiddelt tussen mens en omgeving. In dit deel worden in eerste instantie een aantal inzichten van anderen beschreven. Zij geven context aan het voorstel dat ik doe om de architectuur anders te benaderen en hebben overeenkomsten in het belang van de waarneming. De vraag die dan volgt is hoe wij dit in de architectuur kunnen gebruiken om de niches te realiseren die wij als mensen nodig hebben.

PROBLEEMSTELLING

Het bestuderen en pogen te beschrijven van de overgang gaf voor mij nieuwe inzichten in de achtergrond en de werkwijze van ons wetenschappelijke denken, alsook in de inrichting van onze maatschappij.

Als we kijken naar de korte geschiedenis van de mens (het geslacht Homo) - ongeveer 2,5 miljoen jaar - dan zien we dat wij een aantal revoluties doorgemaakt hebben; de cognitieve revolutie (ca. 70.000 - 30.000 jaar geleden), de agrarische revolutie (ca. 12.000 jaar geleden) en de wetenschappelijke revolutie (ca. 16e eeuw). Deze laatste is daarmee op ons hele bestaan maar een kleine fractie (Harrari, 2012). Toch is deze revolutie alles bepalend in onze manier van denken. Of eigenlijk is het denken alles gaan overheersen. De andere vormen van leven in de wereld zijn grotendeels in de onderdrukking geraakt.

Deze onderdrukking heeft geleid tot een extreme specialisatie van de mens, en de daarmee hand-in-hand gaande beperking van ons begrip. Wetenschappelijk onderzoek wordt gezien als iets dat geweldige resultaten heeft gegeven, en ik zal zeker niet ontkennen dat wij een zeer goed leven kunnen leiden dankzij deze revolutie. De specialisatie heeft ons echter ook gebracht naar een zeer beperkt kijken naar de wereld, wij zijn de wereld meer en meer gaan zien als iets dat er enkel is om ons in onze behoeften te voorzien.

Voor al door het zoeken naar definitieve antwoorden in zeer specifieke gevallen raken wij langzaam het geheel kwijt. Steeds meer ligt de focus op wat wij willen of wensen dan op wat wij nodig hebben. (Ghandi: Greed instead of need). Steeds meer van ons mensen leven niet langer in het jaarlijkse ritme wat

bijna alle dieren op de wereld wel volgen. Steeds meer van ons beseffen niet meer dat een tomaat in de winter een exotisch 'product' is dat enkel tot stand kan komen in een hoog technologische context. Veel van de mensen op de wereld werken lange dagen in afgesloten dozen op industrieterreinen, in kantoor-complexen en onder de grond om materialen te delven. Dit alles ten behoeve van onze wensen die daarmee even zijn vervult.

Zeker in het Westen zijn onze levens langer geworden en profiteren wij van zeer goede gezondheidszorg. De meesten van ons in de westerse wereld zijn ongelofelijk rijk in materiële zin. Echter, ergens in deze materieel rijke realiteit zijn wij een andere realiteit uit het oog verloren. Hiermee doel ik op het grotere geheel waar wij onderdeel van maken. De 'natuur'. Ondanks dat velen van ons zouden zeggen dat zij onderdeel zijn van die natuur en er niet boven staan, leven de meesten inclusief ik zelf hier niet naar. Wij leven in een verhouding waar wij nemen en niet of nauwelijks geven.

Deze constatering is weinig positief, de beelden zoals opgenomen op de vorige pagina zijn even krachtig en sprekend als dat ze deprimerend en hopeloos lijken. Een meer positieve en productieve benadering zou dan ook een welkome toevoeging zijn. Dit alles begint vanuit een erkenning van de overgang denk ik. Hiervoor is een reduceren van onze denkende kracht een essentiële stap. Als wij ons meer bewust worden van de andere lagen en zintuigen waarmee wij in

relatie tot de wereld om ons heen staan.

I

DE NATUUR IN OVERGANG

In dit deel van het onderzoek tracht ik op twee verschillende manieren de wereld om ons heen te beschrijven. Om te begrijpen wat zich afspeelt in de wereld om ons heen zijn wij als mensen geneigd de wereld te categoriseren, in te delen om ons begrip te vergroten. We maken onderscheid tussen het één en het ander. Dit categoriseren doen wij aldoor, we maken onderscheid tussen water en land, we kunnen de bodem als iets anders dan de boom benaderen, we zien de verschillen tussen onze moeder en onze vader.

In de eerste grote revolutie van mensen, de cognitieve revolutie (ca. 70.000 tot 30.000 jaar geleden) ontwikkelden wij ons denken. Wij leerden de complexe 'sapiens-taal'. Door middel van deze taal konden wij niet alleen ons onderscheidend vermogen vergroten, waardoor wij preciezer konden gaan beschrijven en communiceren dan andere dieren. Vooral zijn we sindsdien in staat mythen en concepten te bedenken en over te dragen. Dit fictieve denken heeft ons veel gebracht, mede daardoor konden wij in grotere groepen gaan samenleven. Sinds deze cognitieve revolutie hebben wij echter ook een hiërarchisch denken ontwikkeld waardoor wij de mens al te vaak als 'hoogste orde' van de wereld te zien. Wij zijn op talloze manieren onderscheid gaan maken* (Harari, 2012).

Graag zou ik dit hiërarchische denken volledig los laten. Echter zie ik juist dit denken als een bijzondere eigenschap van mensen. Zinniger is het daarom

om een manier van kijken te introduceren die juist ons hiërarchische denken aanspreekt aangezien we dat niet meer los zullen / kunnen laten. Maar dan wel een benadering die uitgaat van een coömplexe gelaagdheid in plaats van exclusie. We kunnen zodoende overeenkomsten gaan zien tussen alles wat er om ons heen is, terwijl we tegelijkertijd nog wel onderscheid kunnen maken, iets waar de mens als diersoort juist zo goed in is. Als wij deze categorisatie vervolgens losjes hanteren, kan zij helpen te verduidelijken wat het werkelijke streven is, ze zal nooit de werkelijke complexiteit kunnen beschrijven.

DE BEELDENDE VERKENNING

De eerste is een beeldende verkenning. Aan de hand van eigen foto's wordt een mogelijke benadering van de wereld om ons heen zichtbaar. Een wereld die is opgebouwd uit overgangen. Het is op te vatten als een manier van kijken naar onze omgeving. Als wij altijd zoeken naar de overgang, dan zijn wij daarmee constant op zoek naar de verbinding, dit staat haaks tegenover een zienswijze waarin ten eerste de elementen worden gedefinieerd aan de hand van de verschillen.

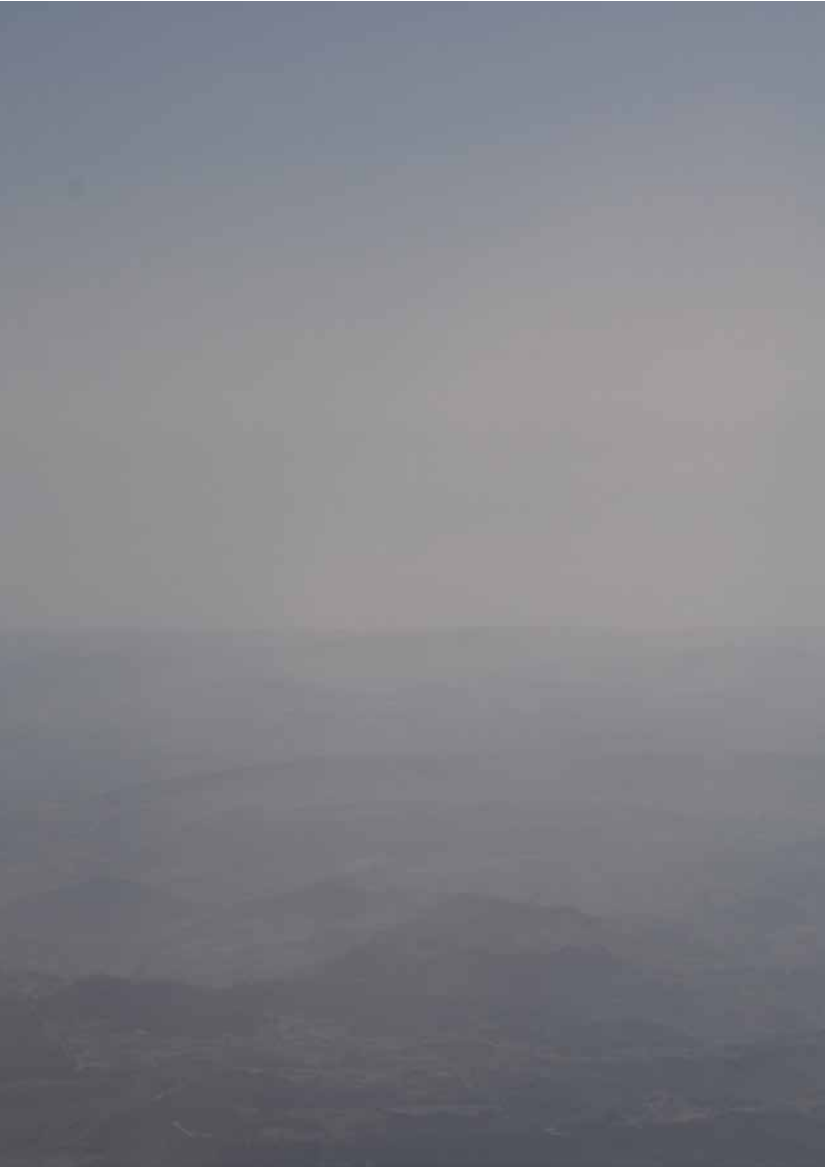
* *discriminate* - 1. recognize a distinction; early 17th cent.: from Latin *discriminat*- 'distinguished between', from the verb *discriminare*, from *discrimen* 'distinction', from the verb *discernere*.

DE WERELD EN OVERGANGEN

De tweede benadering is te lezen als een toevoeging op een zienswijze in afzonderlijke elementen. In plaats van de elementen zelf te beschrijven, beschrijf ik eigenschappen die voor alles in de wereld van toepassing is. Ik beschrijf de ontologie van de wereld zoals ik deze benader uitgaande van een aantal 'ruimtelagen'. Niet langer kan de mens zich dan positioneren boven of buiten de natuur, maar het wordt evident dat hij hiertoe behoort.

Vanzelfsprekend is het de vraag of een nieuwe indeling, zelfs als deze minder absoluut is, de problematiek van de essentie van een indeling oplost, namelijk een beperkte blik en reducerend denken tot gevolg. Het is mijn hoop dat deze benadering dusdanig open is dat het juist verbredend of verdiepend kan werken. In ieder geval als stapje weg van ons reductionistische denken en om in te gaan zien dat een oplossing voor een vraagstuk in de geordende ruimte (abstractie) nog niet betekent dat het probleem ook in de andere ruimtelagen opgelost is. Het is een poging om tot een holistischer wereldbeeld te komen.

Met andere woorden, een chemisch en wetenschappelijk antwoord zoals kunstmest, op een voedingsgebrek van planten in de landbouw, zegt nog niet dat het werkelijke probleem daarmee opgelost is. Sterker nog, mijn hypothese is dat dusdanig reductionistisch en abstract in plaats van holistisch benaderen van de wereld, altijd problematisch zal blijken voor andere ruimtelagen.

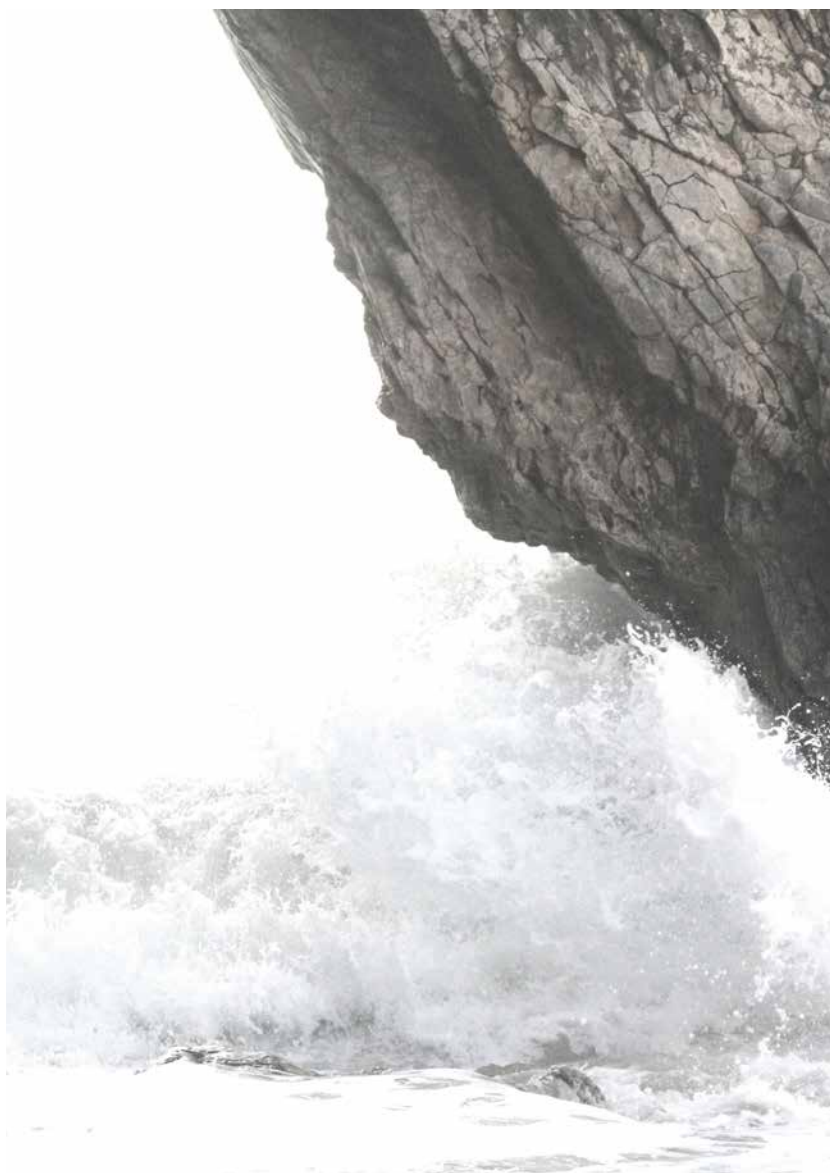
I.I Een beeldende verkenning

We bewegen van binnen naar buiten, over grenzen en door gebieden. We ademen in en uit. Door te bewegen verhouden wij ons tot en verbinden met de wereld om ons heen, in beweging kunnen wij bestaan.

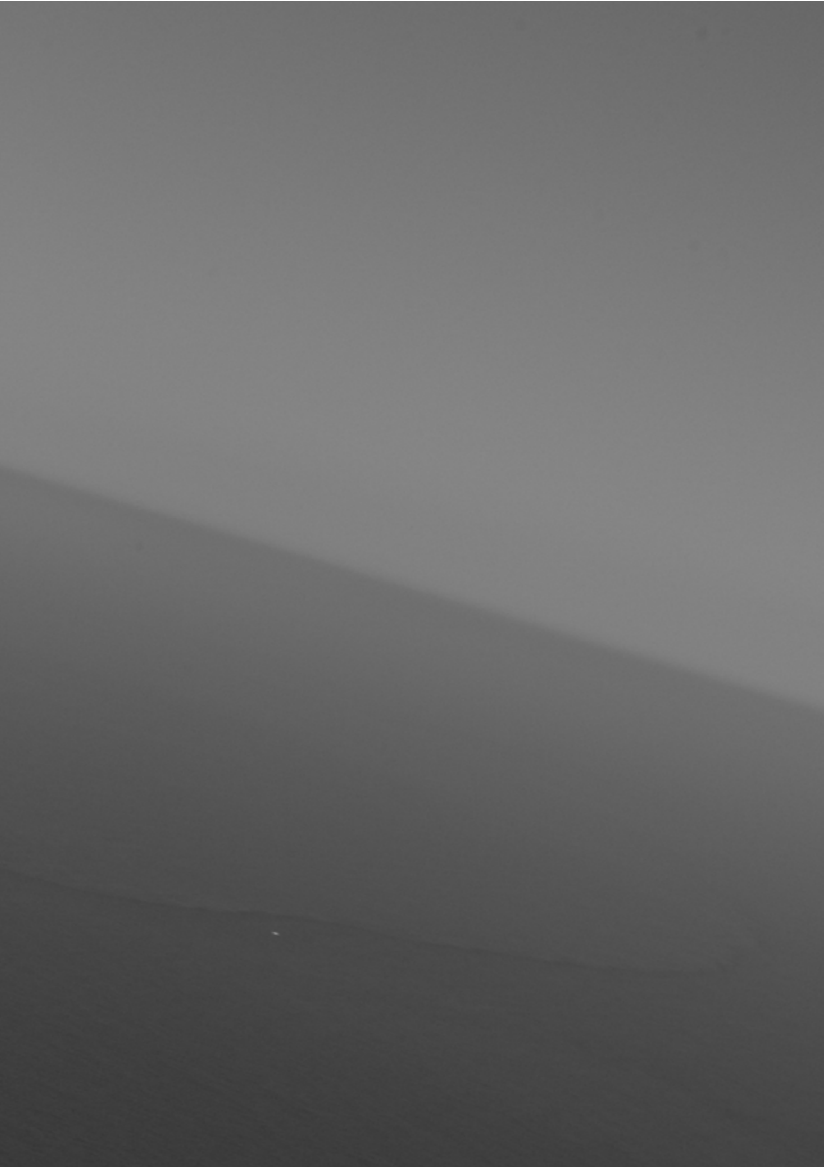
Op de grens tussen verschillende gebieden ontstaan in de natuur nieuwe gebieden die opnieuw grenzen hebben. Hoe meer we in detail naar deze grenzen kijken, hoe meer wij waarnemen dat deze grenzen geen harde lijnen zijn, maar vloeiende overgangen waarin de beweging van het leven zichtbaar wordt.

Daar waar verschillende materialiteiten elkaar ontmoeten wordt beweging het meest zichtbaar. De wereld om ons heen beweegt voortdurend. Ontwikkelt zich, vergaat. Het verschil in beweging leidt tot confrontatie die maakt dat wij ervaren dat we leven, onze begrenzing kunnen voelen.

Daar waar grenzen ontbreken verliezen wij als mensen onze oriëntatie, niet langer kunnen wij onszelf begrenzen. Verticaliteit en horizontaliteit verdwijnen waardoor wij verworden tot een grenzeloos zijn.

De horizon en de grond onder de voeten verloren.

De grenzen kunnen wij benaderen als momenten van leven. Zij markeren zowel de twee kanten van de grens, maar eerst en vooral laten zij een tussenzone ontstaan. In deze tussenzone ontstaat een bewogen ontmoeting en daarmee een gebied waarin nieuw leven deze zone kan bewonen.

Tussen de zee en het land ontstaan, afhankelijk van de overige specifieke condities, een veelheid aan zones. Zones die op hun beurt nieuwe zones doen ontstaan.

We zien hoe de vegetatie in deze zone anders is. In deze tussengebieden vinden vele vormen van vegetatie en vele soorten hun thuis.

De geordende realiteit van de woonomgeving van de mens vraagt om een constante controle om deze fragiele ordening te waarborgen. Als de mens niet onderhoudt, dan creëert de natuur zeer snel nieuwe zones en overgangen op de plek van de eerder abstracte geordende lijn.

Door de tijd begroeit het gras richting de bestrating. De stoepbanden die de tegels op hun plek moeten houden, zijn al grotendeels overgroeid. Tussen de tegels worstelt het gras zijn weg omhoog. De stoepband wordt een zone tussen de bestrate stoep en het gazon ernaast.

De tijd doet de eens rechte lijn van de deur en het beschilderde metselwerk
langzaam brokkeliger worden.

Het hout rot weg, de steen brokkelt af. Langzaam keren zij terug naar hun ongeordende materiële zijn, totdat de mens ze opnieuw ordend.

Een nieuwe realiteit ontstaat daar waar zich een overgang bevindt. Niet alleen door de samenkomst van twee, maar vooral doordat nieuwe levensvormen zich de plek toeëigenen. Zich vestigen. Nieuwe overgangen introduceren.

I.II 5 ruimtelagen en 5 entiteiten

5 RUIMTELAGEN EN 5 ENTITEITEN

Tijdens de cognitieve revolutie (ca. 70.000 tot 30.000 jaar geleden) ontwikkelde de mens zijn denken verder. Van een onbeduidende diersoort werden wij in die periode tot heerser van de wereld. Met behulp van fictie en mythe ontwikkelden wij onze manier van naar de wereld te kijken.

Meer en meer konden wij onszelf los zien van de wereld en onszelf belangrijker achten dan de andere dieren en planten op aarde. We gingen in grotere groepen leven en ontwikkelden steeds ingewikkeldere sociale omgangsvormen. We vonden fictieve ruilmiddelen als geld uit en gingen in fictieve heersers (Goden) geloven. Deze gezamenlijke geloven in ficties en goden konden onze groter groeiende samenlevingen bij elkaar houden.

In een poging los te komen van dit denken, stel ik een alternatieve manier van kijken naar de wereld op. Deze benadering gaat uit van de overeenkomsten tussen het afzonderlijk onderscheidbare. Het is daarmee een benadering die wel tracht te benoemen en aan te wijzen, maar die een openheid voor de interpretatie en invulling mogelijk maakt.

De wereld wordt bekeken als een complexe ruimte die is opgebouwd uit 5 'RUIMTELAGEN'. Alles wat algemeen als onderdeel van onze fysieke wereld wordt erkend in onze Westerse maatschappij vindt zijn plek in deze lagen. Bij elke ruimtelaag hoort een staat van 'zijn', 5 'ENTITEITEN'. * Voor alles waar onze

fysieke wereld uit is opgebouwd, geldt vervolgens dat 1 of meerdere ruimtelagen in meer of mindere mate bewoond kunnen worden.

Als wij naar mensen kijken, dan zien we dat zij voor hun bestaan de 5 verschillende lagen allemaal nodig hebben om te bestaan. Doordat zij bestaan uit materie hebben zij ledige ruimte nodig om zich te kunnen bewegen, zij leven en hebben levensvatbare ruimte (in termen van onder andere klimaat) nodig, zij hebben gevormde ruimte nodig om vorm te hebben, zij voelen en hebben een veilige ruimte nodig om te kunnen bestaan, zij kunnen denken in de abstracte ruimte. We kunnen stellen dat sommige mensen beter in staat zijn in alle lagen aanwezig te zijn dan anderen, het is geen vast gegeven, maar eerder een dynamische aanwezigheid waar ik op doel. Ook voor dieren, planten, organismen en materie geldt dat de een wellicht in meer lagen kan zijn dan de ander, ze zijn dan ook met een gradiënt aangeduidt.

Als geheel kunnen de ruimtelagen een kader geven aan het werk van de architect.

* *entiteit de (v) [-en]* 1 het bestaan van iets, het werkelijk zijn van iets; 2 iets dat op zichzelf bestaat

5 ENTITEITEN

5 RUIMTELAGEN

5. Denkende zijn

denkt OVER

geordende ruimte

4. Voelende zijn

voelt AAN

veilige ruimte

3. Vormende zijn

vormt TEGEN

gevormde ruimte

2. Levende zijn

leeft DOOR

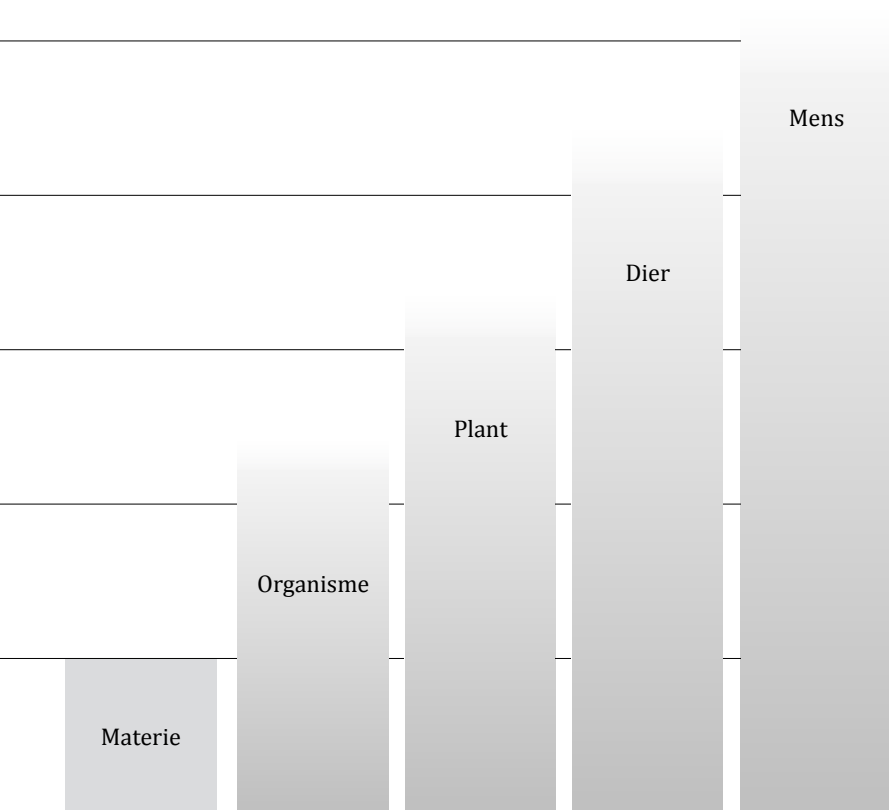
levensvatbare ruimte

1. Materiële zijn

aanwezig IN

ledige ruimte

De verhouding van het 'zijn' met de 'ruimtelaag' wordt zichtbaar in de nabijheid van de gebruikte voorzetsels. Waar het materiële zijn 'aanwezig is in' de ledige ruimte, daar denkt het denkende zijn 'over' de geordende ruimte. Er vindt zagezegd een vervreemding ten opzichte van de eigen ruimtelaag plaats.

Daarnaast geldt dat de lagen 2 - 5 een actieve rol spelen. Er is sprake van een wederzijdse beïnvloeding van de ruimtelaag en het zijn.

“According to Fujimoto’s own explanation, the notion of ‘weak architecture’ that he was then talking about is ‘not making architecture from an overall order but from the relationships between each of the parts,’ and as a result an order can be made that incorporates uncertainty and disorder.”

Ito, Toyo. (2008)

In: Sou Fujimoto: Primitive Future. p. 9

From the TN Probe lecture series Alternative Modern

1. DE LEDIGE RUIMTE EN HET MATERIËLE ZIJN

Het materiële zijn is de aanwezigheid van materie. De materie is oneindig klein en kan zich oneindig ver uitbreiden. De enige beperking is dat waar andere materie aanwezig is, het niet kan zijn. De materie kent geen beweging vanuit zichzelf, is passief. De materie kan verschillende eigenschappen hebben, die wij inmiddels zeer nauwkeurig kennen. Het meeste van wat wij kunnen meten valt in deze categorie, gewicht, lengte, dichtheid. Echter, al deze metingen zijn abstracte interpretaties van de realiteit. Het gaat uit van universele regels die altijd weer van toepassing zouden zijn.

De ledige ruimte is daar waar vaste materie ontbreekt. Met ons lichaam, opgebouwd uit vaste materie, kunnen wij ons alleen bewegen daar waar andere materie niet is of daar waar wij deze materie kunnen verplaatsen. Om tot architectonische ruimte te komen, is het realiseren van ledige ruimte een eerste stap. Een eerste voorwaarde om bewoond te kunnen worden door de mens. Om in volledigheid een 'thuis' te kunnen realiseren is alleen ruimte in deze laag echter niet voldoende. Hier zou een mens nog niet kunnen leven, de ruimte zou nog geen vorm hebben die met onze vorm te maken heeft, we zouden ons er niet veilig voelen en nog niet gesteund worden in onze fictieve / denkende kracht.

LEDIGE RUIMTELAAG EN DE MENS:

De materie wordt in de architectuur 'zichtbaar' op de grens van aan- en afwezigheid. In het vlak waar de ledige ruimte raakt aan de materie kunnen wij de twee waarnemen. Hier doel ik niet op het visuele zien, immers daarvoor is licht nodig. Ik doel op de 'kwaliteit' van de materie en de ledigheid.

In het donker kunnen wij 'op de tast' ons bewegen door materie als informatie te beschouwen. Wij kunnen hier immers niet doorheen bewegen. Wij tasten het grensvlak af met onze tastzin. Wij kunnen zowel de ledigheid als de massa ervaren op deze grens. Door met onze bewegingszin ons langs de grens te verplaatsen (of onze hand over het grensvlak te bewegen), leren wij de vorm van de grens kennen. En daarmee ook van de ledige ruimte die wij kunnen bewonen.

2. DE LEVENSVATBARE RUIMTE EN HET LEVENDE ZIJN

Het levende zijn heeft een levensvatbaar klimaat nodig om in te leven. Het organisme of bacterie is een voorbeeld van iets dat deze ruimte kan bewonen.

Door de levensvatbare ruimtelaag bestaat onder meer uit de aanwezige energie en het klimaat. Met name de temperatuur (warm/koud), het licht (licht/donker), lucht (in-/uitademen) en voldoende water en vaste grond (water/voedsel) spelen hierin de hoofdrol. Deze laag draait om 'energie'.

LEVENSVATBARE RUIMTELAAG EN DE MENS:

Met koude of extreme warmte kunnen wij niet leven. Wij hebben een omhulling nodig die past bij de temperatuur van ons eigen lichaam. De levensvatbare ruimte in de architectuur zijn de condities die het menselijk wonen mogelijk maakt. Al deze condities zijn daarmee basisvereisten voor een goede architectuur.

De levende entiteit onderscheid zich van de dode materie door de beweging (energie) die hij vanuit zichzelf heeft en om zich heen veroorzaakt. Om de ruimte aan de levende entiteit te kunnen geven is het daarom van belang ruimte voor beweging te laten. Niet alleen in het mensen leven, maar ook in dat van dieren, planten of organismen. Allen bewegen zij. Vaak zijn wij geneigd de architectuur als een 'af' geheel te zien, iets waar de beweging uit is weggenomen. In plaats daarvan, kunnen we het gaan benaderen als een levend geheel. Hierin zou het

dan een zekere vanzelfsprekendheid hebben dat organismen, planten, dieren en mensen, allen de architectuur kunnen leven. Dit zal in de ogen van de mens soms betekenen dat de architectuur overgenomen lijkt te worden door andere organismen. Kunnen we dit 'overnemen' dan als iets positiefs gaan zien? En iets dat inderdaad klopt bij een architectuur die ook het leven toelaat (en niet slechts een abstracte of gefinaliseerde realiteit is die niet kan bewegen)?

3. DE GEVORMDE RUIMTE EN HET VORMENDE ZIJN

Het vormdende zijn bewoont de gevormde ruimte en verhoudt zich daartoe. Hij kiest een gevormde plek die de vormelijke condities biedt die hij nodig heeft. Hij leeft tegen de aarde of tegen andere gevormde entiteiten. Hij heeft gevormde materie nodig om zich toe te verhouden.

Een voorbeeld van een organisme dat in de gevormde ruimte kan wonen is een plant die tegen de heuvel opgroeit en hier de juiste vormelijke condities vindt om goed te gedijen. Met de vorm van de heuvel komt ook de levensvatbare ruimte van een beschut klimaat, voldoende regen en bezonning.

GEVORMDE RUIMTELAAG EN DE MENS

De gevormde ruimte in de architectuur kunnen we begrijpen als de structuur van de ruimte. Wij noemen dit veelal de ‘tektoniek’ van een gebouw, de leer over de relatie tussen techniek, constructie en de beleving. Voor de gevormde ruimte in de architectuur is de hoofdvraag ‘hoe’ we de ruimte vormen. Met andere woorden, met welke ruimte-elementen overspannen wij een ruimte? Hoe maken wij een sparing in een wand?

Voor het vormende zijn geldt dat hij andere vormen nodig heeft om zich toe te verhouden. Als wij dus een woning ontwerpen voor de mens is het doel om met de gevormde ruimte de vorm van de mens te ondersteunen. Hier is het dus opnieuw van belang ‘hoe’ we de vorm inzetten. Een rij van lichte kolommen

communiceert volkomen anders met de vorm van het menselijk lichaam dan een gesloten massieve wand.

4. DE VEILIGE RUIMTE EN HET VOELENDE ZIJN

Het voelende zijn zoekt bovenal een gevoelsmatig veilige plek. Dit gevoel wordt bij dieren vaak omschreven als instinct, en is iets wat - voor zover ik weet - bijvoorbeeld planten niet bezitten. We zien dat veel van de dieren een veilige ruimte opzoeken of deze om zich heen vormen. Vaak in of vlakbij het element waar zij in leven. Zo bouwen de meeste vogels hun nest in een boom en graaft een konijn zijn hol in de grond.

VEILIGE RUIMTE EN DE MENS

De veilige ruimte in de architectuur kunnen wij herkennen in de wens een beschut heenkomen te willen hebben. Het toont zich ondermeer in eenvoudige handelingen als het sluiten van gordijnen in de avond, het proberen te voorkomen van inkijk in de privé-omgeving en het op slot draaien van sloten. Het algehele gevoel van veiligheid is minder helder te benoemen, echter houdt het zeker verband met de hoeveelheid open en gesloten delen van een woning (transparantie) en de manier waarop deze zich verhoudt ten opzichte van de maatschappij.

Als we een dier in een gebouw observeren kunnen wij veel leren van de veiligheid van de ruimte. Doordat het dier dichterbij zijn instinct en gevoel staat, reageert hij sterker op gevaar. Ook weet bijvoorbeeld een huiskat de veilige plekken in de woning goed te vinden. Bij vuurwerk op zolder en in de kelder,

overdag geregeld in het raamkozijn op de uitkijk en 's nachts bij de mensen in bed.

Juhani Pallasmaa noemt in zijn beschrijving van het Taliesin complex twee eigenschappen die de architectuur rijk moet zijn, enerzijds het terug kunnen trekken en anderzijds het uit kunnen kijken. Hier sluit ik me bij aan, het zijn de instincten die de voelende entiteit (waar ook de mens in bestaat) heeft. Echter, zij zijn naar mijn inzicht nog geen complete benadering van de architectuur. Zij zijn slechts de uitwerking van 1 ruimtelaag.

5. DE GEORDENDE RUIMTE EN DENKENDE ZIJN

Het 'denkende zijn' wil een ruimte bewonen die geordend is. Deze geordende ruimte biedt de abstractie die het denken nodig heeft. Doordat in de geordende ruimte gekozen (geordend / prioriteiten gesteld) kan worden om bepaalde zaken niet in overweging te nemen, kan in deze laag een grote mate van abstractie ontstaan. Dit is de ruimtelaag die het meest overeenkomt met wat in het algemeen wordt beschouwd als het product van de cognitieve revolutie. De revolutie die de in eerste instantie nog onbeduidende diersoort 'de mens' doormaakte alvorens heerser over de wereld te worden. Het is ook deze ruimtelaag die daarmee de grootste impact kan hebben op de andere ruimtelagen. Hierin kunnen de ficties en verbeelding ontstaan die vooral de mens kenmerkt.

GEORDENDE RUIMTE EN DE MENS

Het is in deze laag dat de fysieke realiteit los gelaten kan worden en zo een alternatieve logica bedacht kan worden, een logica die puur cultureel is en niets te maken heeft met de andere ruimtelagen. Bijna alle dingen die wij denken als mensen zijn concepten die wij zelf bedacht hebben, ze zijn alleen logisch in de abstracte werkelijkheid van de denkende ruimtelaag. Daarbuiten blijken ze zelden te kloppen. Voor alle andere ruimtelagen zijn concepten te noemen die wij hebben bedacht en waarvan het maar zeer de vraag is in hoeverre ze

overeenkomen met de realiteit. *

Als wij kijken naar de afbeelding hierboven, dan kunnen we dit omschrijven als iets dat geldt als een echt cultuurlandschap. Enerzijds geeft het bewondering voor de capaciteit van de mens om het grillige landschap in lijnen te ordenen. Aan de andere kant wordt zichtbaar hoe ongeloofelijk dominant de drang om te ordenen kan zijn, hoe destructief voor de 'natuur' en haar grilligheid. Naar mijn idee kunnen we dit 'de natuur' enkel aandoen omdat wij onszelf als daarbuiten beschouwen. Zodra wij onszelf als onderdeel zien van een groter geheel zouden

** Met name James Jerome Gibson schreef veel over de fout die het gevolg van deze abstractie is. Het werk van Andrej Radman gaat hier verder op in: Andrej Radman, Gibsonism: Ecologies of Architecture (p.51, 2012) [niet gepubliceerde dissertatie]*

we, vermoed ik, nooit zo dominant optreden tegenover de rest van de wereld.

Hetzelfde gaat op voor de architectuur. Wij kunnen de geordende ruimte in de architectuur enkel rationeel uitleggen, wij zetten onszelf daarmee los van ons natuurlijke of gehele zijn. Wij spreken als architecten over praktische oplossingen, concepten, programma's, budgetten, planningen en haalbaarheid, om er een aantal te noemen. Allen begrippen uit de geordende ruimte, allen refererende naar ons denken. Termen als mooi, harmonisch, goed voelend, hard of zacht, warm, fijn en liefdevol zijn termen die weinig gebruikt worden. De vraag is overigens ook wel of het gebruik van deze woorden ook een architectuur zou opleveren die datzelfde geeft.

Verder is in de architectuur de geordende ruimte vanzelfsprekend ook te zien in de strict gescheiden functioneel en in strakke lijnen gevatte lijnen en vlakken. Als we naar de gemiddelde hedendaagse Westerse architectuur kijken, dan kunnen we er niet omheen dat er een grote voorkeur uitgaat naar sterk geordende ruimten. De gehele menselijkheid, die tot stand komt in alle vijf de ruimtelagen, is daarmee ver te zoeken.

"Damn, we're lost!," Michael said to his Indian guide. The guide looked at him devastated and said: 'We're not lost, the camp is gone!'

Suddenly Michael realised that this was one of the most important differences between his own view of the world and that of his guide: he saw space as a fixed given, as something incredibly vast in which Man can move freely (but also can get lost), his guide saw that space as something enclosed in Man, as a medium continuously in flux where you by definition cannot get lost because you yourself are the only fixed point. You'll always be on the same spot. In some cultures walking is not the traversing of space, but the pushing away of the space beneath your feet."

Lars Spuybroek

"Motor Geometry" in Arch+ (No. 138, October 1997).

I.III Conclusie

CONCLUSIE

De manier van kijken zoals voorgelegd in dit deel, biedt een mogelijke manier om de wereld te benaderen. De beide benaderingen doen een voorstel wat

In de beeldende verkenning werd aan de hand van eigen foto's een mogelijke benadering van de wereld om ons heen voorgesteld. Een wereld die is opgebouwd uit overgangen. Het is op te vatten als een manier van kijken naar onze omgeving. Als wij altijd zoeken naar de overgang, dan zijn wij daarmee constant op zoek naar de verbinding, dit staat haaks tegenover een zienswijze waarin ten eerste de elementen worden gedefinieerd aan de hand van de verschillen.

In de tweede benadering werd de wereld bekeken als een complexe ruimte, die is opgebouwd uit 5 'RUIMTELAGEN'. Alles wat algemeen als onderdeel van onze fysieke wereld wordt erkend in onze Westerse maatschappij vindt zijn plek in deze lagen. Bij elke ruimtelaag hoort een staat van 'zijn', 5 'ENTITEITEN'.

* Voor alles waar onze fysieke wereld uit is opgebouwt geldt vervolgens dat 1 of meerder ruimtelagen in meer of mindere mate bewoont kunnen worden. Deze benadering kan gezien worden als een rationele manier van kijken. Hij spreekt ons discriminerende 'denken' aan, echter als we ons denken vervolgens inzetten om een architectonisch ontwerp te toetsen aan alle vijf de ruimtelagen, dan zou het in ieder geval een completere benadering voor de wereld kunnen geven. Overigens is daarmee de doelstelling om volledig los te komen van een

hiërarchisch denken nog lang niet bereikt. Wel kan het als eerste voorzichtige afsprong punt worden gezien om minder nauw te gaan denken over de architectuur en kan deze benadering op termijn verder uitgebreid worden.

II

DE MENS IN OVERGANG

DE MENS IN OVERGANG

In dit deel van het onderzoek wordt de mens nader bekeken. Het is van belang om inzicht te krijgen in hoe wij ons met de wereld om ons heen verbinden, wat er tussen ons en de wereld om ons heen in staat.

In het vorige deel werden twee benaderingen onderzocht waarop wij de wereld kunnen beschouwen. Er is hier sprake van een beweging vanuit het 'binnen' van ons naar de wereld 'buiten' ons, een denkende en projectieve beweging.

In dit deel wordt de beweging in andere richting nader bekeken. Het is de beweging van buiten naar binnen. Welke middelen hebben wij tot onze beschikking om de wereld buiten ons waar te nemen?

De waarneming zie ik als de meest essentiële ingang om de wereld om ons heen mee vorm te geven. Ik vermoed dat als wij aanleren om volwaardig waar te nemen, ons denken weer minder overheersend zal worden. Onze zintuigen, zo is mijn hypothese, hebben een dusdanig lange geschiedenis (2,5 miljoen jaar mensheid en ver daarvoor bij andere dieren waaruit wij evolueerden) dat zij ons minder 'voor de gek' kunnen houden dan onze geordend denkende hersenen dat kunnen. Onze hersenen zijn meesters in onszelf om de tuin te leiden en representaties en ficties te realiseren die waarheidsgetrouw lijken.

We zouden dus als ambitieus doel mogen hebben om de hersenen naar de achtergrond te brengen. Enkel te bewegen, te tasten, te zien, te horen, te

balanceren, te spreken, ja zelfs enkel en alleen te denken. Te denken zonder projecties.

12 zintuigen worden beschreven en uitgewerkt, op basis van Rudolf Steiner en reguliere wetenschap. De eerste vier zijn vooral gericht op 'het eigen lichaam', de volgende vier vooral op 'de omgeving' en de laatste vier vooral op 'de ander'. Allen werken ze echter ook simultaan. De rol van de zintuigen in het waarnemen van de wereld en specifiek architectuur wordt per stuk nader bekeken. Dit gebeurt aan de hand van de vijf ruimtelagen als deze relevant zijn voor het betreffende zintuig: Ledige ruimte (1); Levensvatbare ruimte (2); Gevormde ruimte (3); Veilige ruimte (4); Geordende ruimte (5).

“‘Natural architecture’ arises from our modes of being human, being part of nature and culture at the same time, and from observing life and human behaviour itself, not from theoretical constructs or rationalisations.’

Juhani Pallasmaa

12 ZINTUIGEN

HET EIGEN LICHAAM

1. Tastzin

2. Levenszin

3. Bewegingszin

4. Evenwichtszin

DE OMGEVING

5. Reukzin

6. Smaakzin

7. Zien

8. Temperatuurzin

DE ANDER

9. Gehoor

10. Spraakzin

11. Denkzin

12. Ik-zin

1. TASTZIN

Met de tastzin zijn wij in staat de grenzen van ons lichaam waar te nemen. Als mens zijn wij begrensd en niet eindeloos, wij hebben een vorm.

Naast het waarnemen van de fysieke grenzen van ons lichaam helpt de tastzin ook andere grenzen buiten onszelf waar te nemen.

Wij nemen de volgende eigenschappen van de omgeving waar:

- **Grens**
- Druk

WAARNEMEN VAN DE 5 RUIMTELAGEN:

Ledige ruimte (1) - De architectuur kan materiele begrenzing realiseren waartoe de mens zich kan verhouden. Hiermee kunnen we de fysieke bewegingsmogelijkheden begrenzen en het fysieke zijn van de mens ondersteunen, we kunnen ontwerpen waar de fysieke grens zich bevindt en hoe hard deze grens is.

Gevormde ruimte (3) - Zie bewegingszin (3)

2. LEVENSZIN

De levenszin wordt in de reguliere biologie veelal aangeduid met het animale of inwendige zenuwstelsel. Hiermee nemen we onze inwendige organen en levensprocessen waar. Naast het waarnemen van de processen in het eigen lichaam kan de levenszin ons ook helpen bij de waarneming van andere zintuigen en schoonheid herkennen.

Wij nemen de volgende eigenschappen van de omgeving waar:

- **Ingenomen ruimte**
- **Harmonie**
- **Esthetiek**
- Vitaliteit

WAARNEMEN VAN DE 5 RUIMTELAGEN:

Ledige ruimte (1), Levensvatbare ruimte (2), Gevormde ruimte (3), Veilige ruimte (4) - De levenszin kan de harmonie van de ruimte waarnemen. Het is een zintuig wat in vier ruimtelagen kan ondersteunen in het tot stand laten komen van een waarneming. Daarnaast is dit het zintuig waarmee we de harmonie en esthetiek kunnen waarnemen. Pogingen om de harmonie op rationele basis in te delen, zoals de gulden snede en het plastisch getal van Dom Hans van der Laan trek ik inmiddels meer in twijfel. Zij kunnen zeker helpen, maar zodra zij worden

tot een puur abstract middel dan mogen wij ons af vragen of het werkelijk behulpzaam is.

We nemen met dit zintuig naast harmonie en esthetiek ook de ruimte waar die een ruimte element in neemt of de ruimte die het vrij laat. *

** Dom Hans van der Laan noemt deze ingenomen ruimte de architectonische ruimte, een ruimte die aan de grote natuurlijke ruimte is onttrokken en die de mens met zijn ervaringsruimte kan vullen.*

3. BEWEGINGSZIN

De bewegingszin neemt de bewegingen van het lichaam en de stand van de ledematen waar. Daarbij helpt de bewegingszin om andere waarnemingen in het lichaam op te nemen, door bewegingen, spraak of gebaren na te bootsen in het lichaam zelf. Daarnaast registreert dit zintuig de stand van onze lichaamsonderdelen en helpt deze zo om ook onze huidige houding waar te kunnen nemen. In de reguliere geneeskunde worden dit de spierspoeltjes genoemd, zij nemen de rek in spierweefsel waar.

Wij nemen de volgende eigenschappen van de omgeving waar:

- **Bewegingen**
- **Grootte**
- **Vorm**
- **Textuur**

WAARNEMEN VAN DE 5 RUIMTELAGEN:

Door als mens te bewegen kunnen wij vorm, textuur en grootte van de ruimte elementen om ons heen waarnemen. Dit zintuig wordt door alle vijf de ruimtelagen aangesproken.

Ledige ruimte (1) - In de ledige ruimte maakt het dat wij met behulp van onze tastzin de ontwikkeling van de grens kunnen waarnemen. De helling van een

vloer, de welving van een plafond.

Gevormde ruimte (3) - De gevormde ruimte kunnen wij ook met behulp van dit zintuig waarnemen. We kunnen bijvoorbeeld door onze ogen te bewegen met onze vele oogspieren scherp zien en vorm herkennen.

Veilige ruimte (4) - Voor het waarnemen van de veilige ruimte wordt aanspraak gemaakt op dit zintuig om de 'houding' van de ruimte waar te nemen. Een ruimte kan zich vluchtend op stellen of bijvoorbeeld uitkijkend. Dit is wat Leslie Duzer en Kent Kleinman als ook Juhani Palasmaa aanhalen om de architectonische ruimte te beschrijven, de 'houding van de ruimte'. Zie hiervoor Deel II

Geordende ruimte (5) - De geordende ruimte doet aanspraak op de bewegingszin door het gebruik van lijnen die gevolgd moeten worden en door perspectieven die bekeken moeten worden. Afstanden ingeschat.

Algemeen kunnen we de rol van het bewegingszintuig beschrijven aan de hand van een analogie; het lopen over een begroeid grasveld en een geplaveide stoep. Bij het gras wordt je de textuur van de grond langzaam gewaar door de beweging daarover; vervolgens ga je je looproute aanpassen aan de vegetatie om de bloemen niet kapot te trappen, ga je de omhoog gaande glooiing vermijden of juist betreden. De beweging wordt door de veelheid aan vormen en texturen, en het verschil in grootte (dichtbij – horizon) divers en levendig. Het recht

geplaveide voetpad geeft richting door de twee lijnen naar de horizon aan weerszijden ervan. De vlakke ervan maakt dat je niet op hoeft te letten waar je je voeten neerzet. Slechts het gras dat misschien de rigide organisatie van het pad begint over te nemen kan deze lineaire beweging mogelijk veranderen, of iemand die je tegemoet komt lopen.

Boettger haalt in zijn boek 'Threshold spaces' Gibson aan, er wordt gerefereerd naar de bewegingszin: *"In order to perceive phenomena, a person must initiate motor processes. Gibson explains that in the case of sight alone, ten different muscles must be activated to achieve a sharply focused image. He speaks of attention directed outward on a subconscious level. He distinguishes very clearly between passive and active experiences, using the terms "sensations" and "perceptions"."* (Boettger, 2012, p. 18)

4. EVENWICHTSZIN

Met de evenwichtszin oriënteren wij ons in de in de ruimte, en kunnen we verticaliteit en horizontaliteit onderscheiden. De mens beschikt over een inwendig evenwichtsorgaan.

Wij nemen de volgende eigenschappen van de omgeving waar:

- **Verhoudingen**
- **Oriëntatie**
- **Verticaliteit en Horizontaliteit**

WAARNEMEN VAN DE 5 RUIMTELAGEN:

De evenwichtszin speelt een zeer belangrijke rol in de architectuur en wordt ook algemeen genoemd als een belangrijk component van de architectuur. Daarnaast heeft het een belangrijke rol om ons evenwichtig te laten zijn ook op andere vlakken dan enkel in termen van balans en rechtop staan.

Ledige ruimte (1) - Om de ledige ruimte waar te nemen speelt het zintuig wellicht een rol in de verhoudingen van materie en ledige ruimte. Dit zou in dat geval tot stand komen met behulp van de tastzin.

Gevormde ruimte (3) - In het waarnemen van de gevormde ruimte speelt de evenwichtszin een centrale rol. De verhoudingen van de gevormde ruimte wordt waargenomen als ook de verticaliteit en horizontaliteit.

Veilige ruimte (4) - De veilige ruimte wordt voor een belangrijk deel waargeomen door het bepalen van het evenwicht van ruimtedelen ten opzichte van andere ruimtedelen. Een vogelnest kan als voorbeeld dienen, de uitkijkende en hoge positie helpt in het tot stand laten komen van een veilig evenwicht ten opzicht van het gras of de bosgrond daaronder.

Geordende ruimte (5) - De geordende ruimte is gebaseerd op evenwicht. Evenwicht dient als uitgangspunt in de wis- en natuurkunde. Evenwicht wordt in de geordende ruimte binnen de architectuur gerealiseerd door middel van evenwichtige lijnen die orde er rust scheppen. Controle kan alleen gehandhaaft blijven zolang er een evenwichtige situatie is, denk aan controle in kassen landbouw of politiek

Wat architectonische ruimtes betreft zouden wij nog kunnen stellen dat door referentielijnen wij weten wat boven en onder is, waar de horizon zich bevindt. Vooral in ruimten waar we de horizon of bomen buiten niet direct kunnen zien. Met behulp van de referenties kunnen wij ons zo plaatsen in de verticale en horizontale ruimte. We kunnen hiermee de oriëntatie van de ruimte en ruimte elementen waarnemen en daarmee ook de proporties van de ruimte. Met behulp van ons zien en bewegingszin kunnen we de visuele oriëntatie bepalen. Met behulp van onze tastzin kunnen we de oriëntatie van vlakken fysiek waarnemen.

5. REUKZIN

Met de reukzin nemen wij de geuren van onze omgeving waar.

Van geur kunnen wij ons als mens niet afsluiten.

Wij nemen de volgende eigenschappen van de omgeving waar:

- **Geur** (contrast)
- Oordeelsvermogen
- Gemoedstoestand
- **Herinnering**

WAARNEMEN VAN DE 5 RUIMTELAGEN:

De reuk is niet gevoelig voor langzame overgangen in geur, wel voor scherpe contrasten. Wij zijn ons daardoor ook veel minder bewust van de invloed van geur, de waarneming ontstaat enkel zo nu en dan. Dan weer kan na gewenning de geur tijden niet waargenomen worden.

Levensvatbare ruimte (2) - Als wij een niet voor ons mensen levensvatbare of ongezonde ruimte betreden, dan kunnen wij dit in sommige gevallen met onze reuk waarnemen. Wij ruiken bijvoorbeeld de schimmels die deze ruimte juist wel als levensvatbaar beschouwen.

Veilige ruimte (4) - Geur is een zintuig wat sterk samen hangt met de veilige ruimte. We weten hoe scherp gevoelig veel dieren voor geur zijn. Ze nemen

daarmee hun al dan niet veilige omgeving waar, soms tot ver achter de horizon of ver in de geschiedenis (bijvoorbeeld de hond). Het is ook het zintuig wat sterk verbonden is met herinneringen. Het laat ons denken aan veilige en harmonische ervaringen of juist aan vijandige en gevaarlijke momenten.

Het is zeer waarschijnlijk dat dit zintuig al veel van zijn belang voor ons verloren heeft door de evolutie die wij doormaakten, en dat het daarmee ook een minder bewust zintuig is geworden.

6. SMAAKZIN

Het smaakzintuig zit op de tong.

Wij kunnen vijf kwaliteiten onderscheiden; zoet, zuur, zout, bitter en umami.

Wij nemen de volgende eigenschappen van de omgeving waar:

- Zoet, zuur, zout, bitter en umami
- **(On)gezond**

WAARNEMEN VAN DE 5 RUIMTELAGEN:

Van onze omgeving kunnen wij vijf smaken waarnemen.

Levensvatbare ruimte (2) - Dit zintuig is vooral betrokken bij het waarnemen van de levensvatbare laag. We kunnen de energie proeven die uit de suikers worden gehaald, en we kunnen de gevaarlijke bitters proeven. Wij kunnen met ons smaakzintuig namelijk ook waarnemen wat slecht voor ons is.

7. ZIEN

De ogen zijn de zintuigorganen die zich het meest buiten het lichaam bevinden.

Ze nemen kleur en licht van de omgeving waar.

Wij nemen de volgende eigenschappen van de omgeving waar:

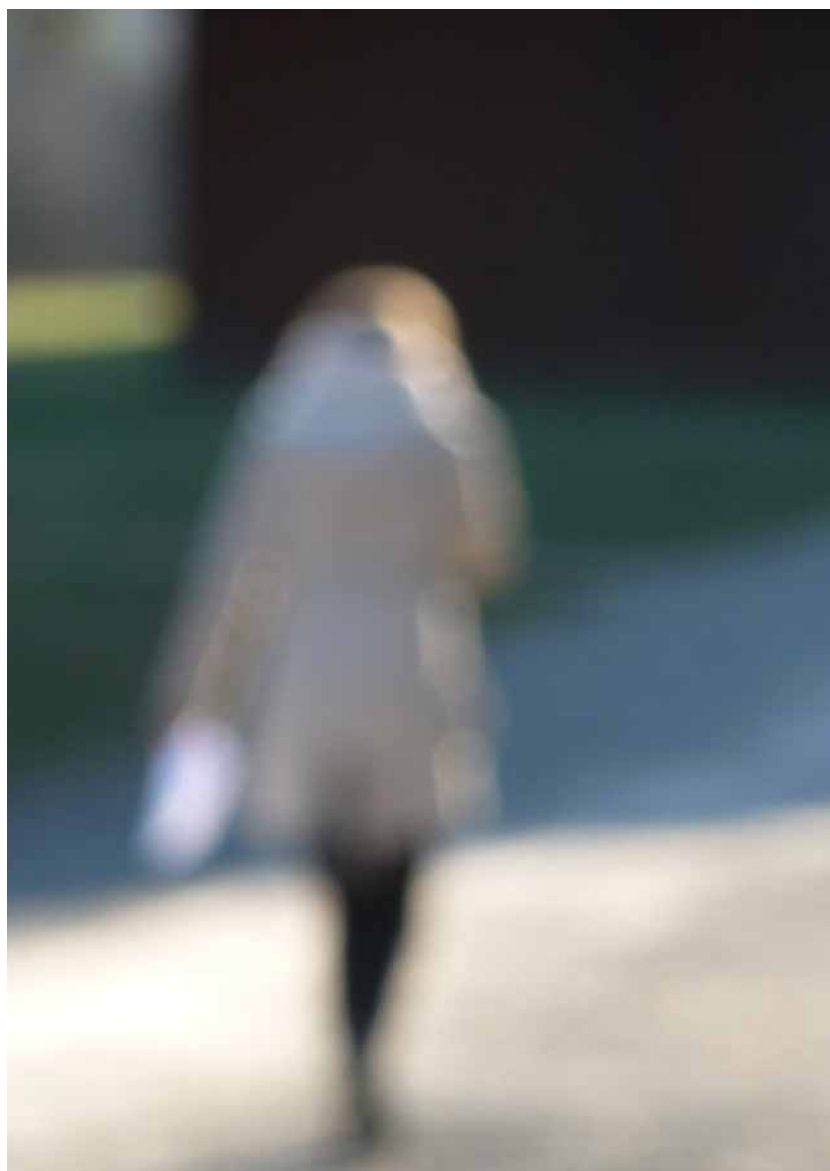
- **Kleuren**
- **Licht / Donker**
- Wakkerheid
- Objectieve waarneming

WAARNEMEN VAN DE 5 RUIMTELAGEN:

Met het zien kunnen wij licht en donker onderscheiden, en ook een groot spectrum aan kleuren. Met behulp van de evenwichtszin, bewegingszin en de denk-zin kunnen we dit licht interpreteren.

Ledige ruimte (1) - De ledige ruimte is een zeer waarneembare laag met ons zien. Dit is wel op voorwaarde dat er licht aanwezig is. Immers, licht heeft als eigenschap dat het niet of in gereduceerde mate door materiaal heen kan dringen. Door het reflecteren van het licht, kunnen wij het vlak op de scheiding van materie en ledige ruimte zien.

Levensvatbare ruimte (2) - De levensvatbare ruimtelaag kunnen wij wellicht ook zien, echter zal daar altijd een interpretatie in het denken op moeten volgen.

Gevormde ruimte (3) - De gevormde ruimte kunnen wij met ons zien goed waarnemen als wij ook onze bewegingszin en denk-zin gebruiken. Immers onze ogen moeten bewegen en scherp stellen om een 'leesbaar' beeld voor onze hersenen te realiseren. Het zien speelt in deze samenwerking bijna meer een ondersteunde functie (maar zeker essentiële) dan een hoofdrol.

Veilige ruimte (4) - De veilige ruimte heeft zeer veel te maken met het zien. Het zien geeft ons immers de mogelijkheid uit te kijken, een omgeving te observeren. Pallasmaa noemt dit de 'peripheral vista'.

Geordende ruimte (5) - De geordende ruimte is nauwverbonden met het zien. Het zien is van al onze zintuigen het meest objectieve, althans dat is de waarde die wij eraan toe kennen. In het woord 'objectief' schuilt al deze betekenis die terug gaat naar het Latijn 'objectivus' (object = zichtbaar en tastbaar materieel ding). Het zien is tevens de basis voor de geometrie als vele andere vormen van de wetenschap en het denken. Door het 'voor ons te kunnen zien', ons voor te kunnen stellen, kunnen wij legendes en mythen bedenken en doorvertellen.

Ook in de hedendaagse architectuur speelt het visuele aspect van de architectuur in de geordende ruimte een hoofdrol. In de beeldcultuur van perfecte plattegronden en strakke beelden toont zich het ongelofelijke belang dat dit zintuig krijgt in de architectuur. Daarnaast is het ook het hoofdmiddel geworden om architectuur te ontwerpen. Sinds het gebruik van computers heeft

het visuele een vogelvlucht genomen in de architectuur praktijk, maar ook al in handtekeningen en maquettes had dit aspect een hoofdrol.

In de oneindige objectieve ruimte van computerprogramma's van AutoCAD en andere programma's komen nu onze gebouwen tot stand. Het lijkt mij dat het binnen de verwachting zou vallen als dit zeer een-dimensionele en enkel visuele architectuur zou opleveren.

8. TEMPERATUURZIN

Met de temperatuurzin neem je de temperatuur van je omgeving waar.

Deze waarnemingen worden sterk beïnvloedt door de eigen temperatuur.

Wij nemen de volgende eigenschappen van de omgeving waar:

- **Temperatuur**
- Eigen warmte
- Verlamd (sterke kou) - Verkild (kou)
- Enthousiasme (warmte) - Apathie (sterke warmte)

WAARNEMEN VAN DE 5 RUIMTELAGEN:

Ledige ruimte (1) -

Levensvatbare ruimte (2) - Met de temperatuurzin nemen we de temperatuur van de omgeving waar. De temperatuur is een van de elangrijkste factoren in de levensvatbare laag. We kunnen hiermee de temperatuur van materialen waarnemen, een koude steen of metaal, het warme hout.

Veilige ruimte (4) - Daarnaast beïnvloedt de temperatuur onze gemoedstoestand zeer sterk. In een koude ruimte kunnen wij 'verlamd' raken, passief worden. In een warme ruimte komt 'apathie' bij ons opzetten, we zullen sneller geagiteerd zijn. Een juiste temperatuur, al dan niet op het 'buiten' afgestemd is zeer belangrijk voor de gemoedstoestand.

In een oud koud huis in de winter kruipen wij weg onder een deken, verstoppen ons voor de koude ruimte. Ons handelen raakt verlamd en wij gaan minder bewegen.

9. GEHOOR

Met het gehoor nemen wij de geluiden van andere voorwerpen, dieren en mensen waar.

Wij nemen de volgende eigenschappen van de omgeving waar:

- **Dagelijkse geluiden**
- Muziek
- Woorden

WAARNEMEN VAN DE 5 RUIMTELAGEN:

Ledige ruimte (1) - Volgens de theorie van Rudolf Steiner hoort het gehoor bij de zintuigen die de ander waar kunnen nemen omdat in het geluid de binnenkant/essentie van een materiaal tot uiting komt. We zouden de dichtheid en zwaarte van de materie met ons gehoor kunnen waarnemen als dit in contact komt met ander materiaal (of een tikkende knokkel).

Veilige ruimte (4) - Gehoor is net als het zien een belangrijke informatiebron voor het waarnemen van gevaar in de omgeving. Met name bij dieren is dit zichtbaar (bijvoorbeeld de grote oren van een hert), maar ook door onze schrikreactie van een onverwacht geluid blijkt dit.

10. SPRAAKZIN

Het spraakzintuig maakt dat wij in staat zijn de klankbeelden van woorden waar te nemen.

Wij nemen de volgende eigenschappen van de omgeving waar:

- Klankbeeld
- Intentie: Positief / negatief
- **Gebaren**

WAARNEMEN VAN DE 5 RUIMTELAGEN:

Het spraakzintuig maakt dat wij klankbeelden van woorden kunnen waarnemen.

Met een klankbeeld wordt dat benoemd wat de opeenvolging van klanken van de afzonderlijke letters teweegbrengen. Als een ander tot ons spreekt, zetten wij onze bewegingszin in om de klankbeelden in ons lichaam te voelen, we maken voor het oog onzichtbare bewegingen in ons lichaam en vooral ons aangezicht. Aan elke letter wordt in ons lichaam een beweging toegewezen, deze vertaalden dansers in de zogenaamde eurithmie. Daar is de 'b' een omhullend gebaar, de 'r' een weggrollend gebaar, een 'i' een rechtopstaande houding als 'ik'.

Gevormde ruimte (3), Veilige ruimte (4) - Deze klankbeelden zijn niet een op een te vertalen naar de architectuur, wel zouden we ze kunnen omschrijven als sferen van een ruimte. Zo kan een hoge verticale ruimtevorm voelen als een op

zichzelf gerichte 'ik', een warme ronde ruimte de omhulling van de 'b-klank' geven, of een naar buiten georiënteerde ruimte die 'wegstroomt' voelen als een uitgesproken rollende 'r'. We zouden de letters en hun klankbeelden dus allicht in kunnen zetten om het 'ruimtebeeld' of de sfeer van de ruimte fysiek in ons lichaam te voelen.

11. DENKZIN

Met de denkzin nemen we de gedachten van anderen waar.

We kunnen daarmee de ander begrijpen door middel van de betekenis van woorden.

Wij nemen de volgende eigenschappen van de omgeving waar:

- Gedachten
- **Begrip**
- Denkprocessen

WAARNEMEN VAN DE 5 RUIMTELAGEN:

Met de denk-zin nemen we gedachten van anderen waar. We ontwikkelen ons 'begrip' door middel van de betekenis van de woorden.

Geordende ruimte (5) - In de architectuur speelt de denk-zin een centrale rol. Enerzijds vindt dit zijn plek in de geordende ruimte. In begrippe concepten en ficties helpt de denk-zin deze te onderbouwen.

Ook in het proces om tot architectuur te komen is dit zeer zichtbaar. Door de waarneming van onze omgeving te interpreteren en steeds meer gelaagd te gaan begrijpen, kunnen wij beter leren te ontwerpen. Hier wordt het belang van gedegen waarnemen zeer zichtbaar. Een goede architect zou een goede waarnemer moeten zijn, zoals een arts een goede arts is als hij de kleur van

de huid kan waarnemen en daarmee tot een hypothese kan komen over de gesteldheid van de patiënt.

In het proces om tot architectuur te komen, helpt onze denk-zin tevens met anderen te communiceren; of dit nu de opdrachtgevers betreft, of een aannemer. Het is daarmee ook van belang om de benaming van waargenomen dingen te leren kennen of te ze te kunnen uitleggen, om zo tot een woordenschat te komen die ons in staat stelt ideeën of gedachten over te brengen.

12. DE IK-ZIN

Met de Ik-zin kunnen wij de persoonlijkheid en individualiteit van anderen waarnemen.

Je kan de ander van binnen ‘aanraken’ met de Ik-zin.

Wij nemen de volgende eigenschappen van de omgeving waar:

- **Individualiteit**

WAARNEMEN VAN DE 5 RUIMTELAGEN:

Met de ik-zin nemen wij de persoonlijkheid waar van de dingen om ons heen, ze helpt ons de individualiteit van de ander te herkennen en ontmoeten. Deze herkenning en ontmoeting zijn een zeer belangrijke eigenschap, maar ook een zeer moeilijk te ontwikkelen zintuig. Om een ‘ander’ waar te nemen moeten wij onszelf even terughouden, wij geven onszelf even op om onszelf vervolgens in de ander te herkennen. In deze herkenning ontstaan mededogen, liefde en de ethiek.

In de architectuur is dit van groot belang; we geven mensenlevens vorm door de begrenzingen die wij ontwerpen en hebben mensen nodig om onze projecties in materiaal om te zetten. Hierbij moeten wij de andere mens in elke stap van het proces goed aanvoelen, herkennen. Het gevaar is groot dit niet te doen; de instinctieve prestatie- en competitiedrang van de mens kan maken

dat we geen ruimte meer laten voor de ander, we kunnen niet langer 'luisteren'. Daarmee kunnen wij niet langer ons moreel verhouden ten opzichte van die ander. We kunnen dan voorbij gaan aan de noden of wensen van de ander, en die gene onder de voet lopen. Dit moet niet verward worden met het begrenzen van een ander; met begrenzen zou ik bedoelen het met aandacht, respect en een luisterend oor grenzen geven voor de mens. Het hoofdwerk waar de architectuur uit bestaat; een liefdevolle en ethische begrenzing realiseren.

III

DE ARCHITECTUUR IN OVERGANG

In deel één *'De natuur in overgang'* wordt een benadering voorgesteld waarin de mens niet langer als los van de natuur gezien wordt. Hij leeft in verschillende ruimtelagen die allen onderdeel uitmaken van de natuur. In de 2,5 miljoen jaar lange geschiedenis van de diersoort 'Homo', leefden wij grotendeels als onderdeel van de natuur waarin wij ons bevinden. Slechts 70.000 jaar geleden hebben wij dit perspectief los gelaten en zijn ons gaan gedragen als heersers over de aarde, als een verheven diersoort die los staat van de ondergeschikte natuur.

In het tweede deel *'De mens in overgang'*, werd behandeld hoe de mens zich verbindt met de wereld om hem heen. Het antwoord werd gezocht in de zintuigen waarover wij beschikken. Zintuigen waarmee een waarneming tot stand kan komen. Deze waarnemingen helpen ons bij het leren kennen (in alle ruimtelagen en niet enkel in de geordende ruimtelaag van het denken) van onze omgeving.

Vervolgens is dan nu de vraag hoe wij vervolgens onze omgeving beïnvloeden. Dit is in mijn optiek wat de architectuur tot doel heeft. De architectuur helpt ons een plek te realiseren in de wereld en bemiddelt tussen mens en omgeving. In de architectuur hebben de vijf ruimtelagen opnieuw een hoofdrol; wij moeten ons in de ledige ruimte kunnen bewegen, wij zoeken de juiste levensomstandigheden, wij wensen vormen waaraan wij ons kunnen

relateren, wij zoeken een veilige plek en wij willen enige orde in onze omgeving tot stand kunnen laten komen. De relatie van de mens en zijn omgeving zou in volledige of volwaardige architectuur dan ook tot uiting komen.

In dit deel worden in eerste instantie een aantal inzichten van anderen beschreven. Zij geven context aan het voorstel dat ik doe om de architectuur anders te benaderen en hebben overeenkomsten in het belang van de waarneming. De vraag die dan volgt hoe wij dit in de architectuur kunnen gebruiken om de niches te realiseren die wij als mensen nodig hebben.

III.1 De waarneming centraal

SCHOPPENHAUER

In het essay 'On noise' schrijft Schopenhauer over het belang van de waarneming. Dit essay richt zich op educatie van kinderen, maar is mijns inziens te lezen als relevant voor iedereen. Hij definieert twee typen van leren of educatie. De eerste omschrijft hij als een artificiële educatie door andere mensen en de tweede als een natuurlijke educatie gebaseerd op het kind of de mens zijn eigen ervaringen. Volgens Schopenhauer zouden wij moeten proberen om een puur natuurlijke manier van kennis vergaren te vinden, die zich bezighoudt met alle zaken in de wereld zonder het creëren van valse ideeën. Deze valse ideeën zijn naar zijn inzicht problematisch, omdat zij een fictieve basis hebben en vaak niet meer te vergeten zijn. Op deze manier bouwen wij een hele catalogus aan ideeën op in de vorm van woorden en theoriën die volgens Schopenhauer ongegrond zijn. We zouden in plaats daarvan moeten proberen om kinderen niet woorden te leren die geen duidelijke betekenis hebben.

In de basis, moet elk idee voorgegaan moeten worden door waarnemingen. Een kind zou minder ideeën hebben, zo stelt hij, maar deze ideeën zouden wel goed gegrond zijn en correct. Het kind zou zo de wereld leren kennen en meten aan zijn eigen standaard en niet aan die van een ander.

Vanzelfsprekend is dit een moeilijk te realiseren ambitie. Mensen zijn zeer sociale dieren (Harari, 2012) en wij kunnen die aard niet makkelijk loslaten.

Ons sociale karakter brengt een cultuur van overleggen en delen voort die impliceert dat ook 'gevestigde' maar niet gegronde ideeën worden overgebracht. Belangrijk is het wel om ons bewust te zijn van de problematiek van veel van ons leren. Zodoende kunnen wij onszelf - en onze kinderen - gaan richten op het ontwikkelen van eigen en complete ideeën die ontstaan uit waarnemingen in plaats van ficties.

JAMES JEROME GIBSON

In ons deel van de wereld is de overheersende betekenis van 'de waarneming' gerelateerd aan de klassieke onderverdeling die Aristoteles maakte; zien, horen, ruiken, proeven en aanraking.

Gibson was een Amerikaanse psycholoog (Ph.D. van Princeton University's Department of Psychology) en was een van de belangrijkste psychologen van de 20ste eeuw wat betreft visuele perceptie. Hij voegde reuk en smaak samen tot één 'zintuig' en introduceerde een toevoeging op Aristoteles zijn indeling, namelijk een systeem van oriëntatie. Met dit systeem kon de mens volgens Gibson een ervaring van boven en beneden, van voor en achter, van links en rechts waarnemen.

*"Architecture forms a vital link between people and their surroundings.
It acts as a gentle buffer between the fragility of human existence and the vast
world outside." p. 14*

Kuma, Kengo. (2015)

Natural Architecture. London, AA Publications

JÜRGEN JOEDICKE

Jürgen Joedicke, een Duitse architect van opleiding, publiceerde onder meer over de ervaring van architectuur. Hij onderschreef daarin het belang van de zintuigen in de tot standkoming van de ervaring. Voor de architectuur voegde hij een tweetal aspecten toe aan de zintuigen; Enerzijds onderschreef hij het belang van het systeem van oriëntatie voor de architectuur op basis van Gibson. (Joedicke, Jürgen. Space and form in architecture, p.9). Daarnaast voegt Joedicke tijd toe als een belangrijk aspect voor het waarnemen van de architectuur.

“The definition given at the beginning, according to which space was seen as the sum of relationships between points, must be formulated more precisely to read: space is the sum of consecutively experienced relationships between points. Here too time is the consequence of our perception and not at all comparable with the three dimensions of space.” (Joedicke, Jürgen. Space and form in architecture, p.21). Dit aspect van tijd is mijns inziens een zeer belangrijke toevoeging.

Tijd is een noodzakelijk onderdeel van het tot stand laten komen van welke waarneming dan ook. Het vormt samen met het ‘object’ in één of meerdere ruimtelagen en de waarnemer ‘subject’, de basis van de waarneming. In de tijd kan de openeenvolging ontstaan waardoor wij in staat zijn om het ‘proces’ waar te nemen.

ANDREJ RADMAN

Andrej Radman, docent aan de TU Delft, rondde in 2012 zijn PhD af, getiteld 'Gibsonism'. Radman stelt dat waarneming niet los beschouwd kan worden van de omgeving, mede omdat de waarneming een 'ontwikkelde, aanpasbare relatie' tussen het organisme en de omgeving is.

Hij ziet het als de taak van de architectuur (het architectonische denken) om zintuiglijkheid te activeren. De waarneming geldt voor architecten als hun materiaal, zoals dit in de opvatting van Schoppenhauer voor alle mensen geldt. Het zijn de zintuigen die ons helpen in verbinding te staan met de wereld. Ik zie de twaalf zintuigen als een geweldige bron van inspiratie om dit architectonische denken verder mee te specificeren. Hiertoe deed ik een eerste poging in deel II. De twaalf bij elkaar brengen een rijke gelaagdheid aan waarnemingen.

Met de zintuigen zijn wij wellicht in staat om de wereld als samenstel van processen en relaties te gaan lezen. Dit als mogelijk alternatief op een beeld van de wereld als een geheel van objecten en vorm. De belangrijkste conclusie die daaruit kan volgen is dat het organisme niet los staat van zijn omgeving, maar in een actieve en constante dynamiek beweegt. Er is sprake van een wederzijdse relatie in twee richtingen.

Er vindt een beweeglijke en dynamische wisselwerking plaats tussen de levensvormen en de context. Dit illustreert ook waarom in de bosrand

*'When I brought Hofmann up to meet Pollock and
see his work which was before we moved here, Hofmann's reaction was -
one of the questions he asked Jackson was, do you work from nature?
There were no still lifes around or models around and Jackson's answer was,
"I am nature"
And Hofmann's reply was,
"Ah, but if you work by heart, you will repeat yourself."
To which Jackson did not reply at all.'*

Lee Krasner (1964) *

* Lee Krasner in een interview met Dorothy Strickler (1964) voor de Smithsonian Institution Archives of American Art. De ontmoeting tussen Pollock en Hofmann vond plaats in 1942.
<http://www.aaa.si.edu/collections/oralhistories/transcripts/krasne64.htm> (geraadpleegd 22-03-2017).

bijvoorbeeld heel veel meer soorten dieren en planten hun plek vinden dan in het aangrenzende veld of het aangrenzende bos.

De continue uitwisseling die Radman beschrijft is voor mij een kerneigenschap voor een wereld in overgang. Het is een wereld die in beweging is, waar een statische situatie nooit bereikt kan worden. Het is de mens die bedacht heeft dat een proces stilgezet en gecontroleerd kan worden, als wij de wereld om ons heen werkelijk en in alle eerlijkheid waarnemen dan blijkt dat dit onmogelijk is. De wereld is een proces. Een proces van overgangen die in overgang zijn.

Radman bespreekt ten slotte ook de problematiek die volgt op het zoeken naar een verklaring in het abstracte. Deze gedeelde opvatting was ook voor mij de start van het gaan definiëren van een andere benadering van de wereld om ons heen. Een benadering die het dynamische karakter van de wereld meer tegemoet komt en daarmee op een meer complete en complexe wijze ons kan helpen de wereld te lezen. Ik kan mij vinden in de conclusie van Radman die stelt dat het abstracte slechts nieuwe vragen stelt en dat het nooit de enige verklaring kan zijn. In mijn benadering is de abstractie daarom een laag op zichzelf, wij hebben voor onszelf echter de fictie gecreëerd dat deze laag de andere lagen kan beschrijven. Het zal echter altijd in de abstractie blijven en nooit in de buurt komen van de werkelijke complexiteit.

III.II De huidige architectuurpraktijk

DE HUIDIGE ARCHITECTUURPRAKTIJK

De vraag die overblijft, als wij de eerste twee delen en de voorgaande gezichtspunten bekijken, is hoe wij de waarneming vervolgens actief kunnen gebruiken om een niche realiseren. Welke middelen hebben wij om tot architectuur te komen? En wat zou er moeten veranderen aan de huidige architectuurpraktijk om dit mogelijk te maken?

In deze vraag ligt het antwoord mijns inziens al besloten. Als wij uitgaan van de waarneming als centraal middel om de wereld om ons heen te kunnen begrijpen (in de brede betekenis en niet enkel denkend) dan is dit middel ook zeker van invloed op het actieve veranderen van onze omgeving, of het kan daar in ieder geval een grote rol in spelen.

We moeten hiervoor nog even terug gaan naar de zintuigen. Wat de twaalf zintuigen, zoals ik ze beschreven heb, gemeen hebben is dat zij allen verbonden zijn met ons fysieke lichaam. Zij zijn ingebed in een fysiek lichaam en brengen zo overgangen tussen dat lichaam en de context tot stand. Dit impliceert dat wij ook ons lichaam moeten gebruiken om onze context aan te passen, om onze niche(s) te realiseren.

Hier ligt ook de grootste uitdaging in het hedendaagse veld van de architectuur. Deze uitdaging heeft een aantal aspecten: De architectuur is een zeer complexe professie geworden (1); de context waarbinnen architectuur tot stand komt biedt veelal weinig ingangen voor de waarnemingen (2); de

antwoorden die veelal gegeven worden om tot een ‘natuurlijkere’ architectuur te komen zijn te methodisch ofwel te beperkt (3).

Deze drie stellingen zullen worden toegelicht aan de hand van enkele voorbeelden of illustraties.

1. De architectuur is een zeer complexe professie geworden

De hedendaagse architectuur bestaat al lang niet meer uit het bouwen van huizen. Veelal is er een grootschaligheid ingetreden, die voor één mens nauwelijks meer te bevatten is. De complexiteit wordt ingebonden door vele standaard oplossingen en aannames. Hierin wordt het gesteund door allerlei vormen van rationele calculaties en gemiddelde cijfers, die weinig meer met waarnemingen van doen hebben.

Door middel van plannings, kostenramingen en vele andere middelen wordt getracht het complexe proces onder controle te houden. Een poging die nooit kan leiden tot een architectuur die als resultaat via waarnemingen tot stand komt. De werkelijke waarneming wordt al in het begin zoveel mogelijk weg gelaten om deze complexiteit te kunnen bevatten.

* Zie bijvoorbeeld Alain de Botton, Architectuur van het geluk. *“Ons werkt doet onophoudelijk een beroep op een klein deel van onze vermogens, wat de kans op het ontwikkelen van een complete persoonlijkheid verkleint en waardoor het vermoeden zich aan ons opdringt [...] dat veel van wat we zijn of zouden kunnen zijn een onontgonnen gebied is gebleven.”* p. 176

Een belangrijk onderdeel van de complexiteit is ook de relatie tussen architect en opdrachtgever. Het lijkt dat er slechts weinig architecten zijn die hun klant werkelijk kunnen doorgronden en een op maat gemaakte architectuur kunnen realiseren. Architecten zitten net als de meeste opdrachtgevers, vol van culturele ‘afspraken’. Regels hoe de klant, die uit een bepaalde bevolkingslaag komt, zijn leven leeft. Wat voor keuken daar bij hoort, dat daar een keuken bij hoort, en zo verder. De preconcepties spelen een rol van niet te onderschatten betekenis in het tot stand komen van de architectuur.

2. De context waarbinnen architectuur tot stand komt biedt veelal weinig ingangen voor de waarnemingen.

Als wij ons voorstellen waar architectuur tot stand komt, dan denken wij aan architectenbureaus met tientallen medewerkers achter hun computer. Deze context heeft zeer weinig te maken met het levende bestaan van de mens. Zittende achter de computer komen de processen in ons lichaam tot stilstand. Wij nemen niet meer waar, en worden in plaats daarvan met name aangesproken op ons visuele en denkende zijn. * Deze manier van werken, waarbij hoofd en lichaam gescheiden worden, wordt definitief bij de invoering van de blauwdruk. Daarmee kwam ook het idee tot stand dat iets voltooid kan zijn in concept voordat het werkelijk gemaakt is (Sennett, p. 52).

3. De antwoorden die veelal gegeven worden om tot een 'natuurlijkere' architectuur te komen zijn te methodisch ofwel te beperkt

Onder deze benadering schaar ik een heel aantal architecten die verschillende pogingen deden. De meest illustratieve hiervoor zijn Juhani Pallasmaa, Dom Hans van der Laan en in mindere mate Till Boettger.

Juhani Pallasmaa roept op om architectuur te laten ontstaan vanuit *'observing life and human behaviour itself, not from theoretical constructs or rationalisations.'* (Pallasmaa, 2013). In de basis kan ik mij volledig vinden in deze ambitie. In wat dit betekent is Pallasmaa zijn benadering mijns inziens echter incompleet. Hij beschrijft twee typen ruimten die hij baseert op menselijke eigenschappen. Hij definieert enerzijds de ruimte die de 'refuge' een plek geeft en anderzijds de 'prospect'. De 'refuge' zoekt bescherming, een 'protective enclosure'. De 'prospect' zoekt de mogelijkheid om uit te kijken, 'peripheral vista'. Deze benadering om de architectuur te beschrijven neemt de mens wel in ogenschouw, echter zo concludeerde ik, gaat deze benadering sterk uit van een instinctief karakter van de mens, iets wat ik als slechts als één van de ruimtelagen waarin de mens zich kan begeven, herken.

Dom Hans van der Laan legde de architectuur op een zeer inspirerende manier uit. De theorie komt tot stand vanuit empirische studies (waarnemingen). Een goede basis om tot een gebalanceerde architectuur te

komen is mijn inschatting. Helaas is de methode die hij aandraagt met het plastisch getal uiteindelijk uiterst rationeel. Dit roept zeker twijfel bij mij op of dat nu de weg is om in te gaan voor de architectuur.

Till Boetger doet in zijn boek 'Threshold Spaces' een poging de overgangsruimte in de architectuur te beschrijven. Hij benoemt een aantal bronnen die ook ik relevant acht, en onderschrijft het belang van de waarneming (zij het niet heel uitgebreid). Echter, zodra hij in gaat op de vraag hoe dit zich kan vertalen, komt het niet op de grond. Hij verliest zich in analytische schema's om de architectuur te verklaren, in plaats van werkelijk 'waar te nemen'. Zijn antwoord blijft zodoende in rationaliteit gehuld.

Verder zijn er nog vele architecten die beschrijvingen als 'natural architecture' gebruiken. Voorbeelden daarvan zijn Frank Lloyd Wright die de term introduceerde, Kengo Kuma en Sou Fujimoto. Zij worden allen weinig specifiek, en laten in het midden op welke manier zij dit willen realiseren. Wellicht is deze laatste groep eigenlijk de meest relevante. Want kunnen we deze architectuur wel uitleggen in woorden en ideeën of is dit iets wat ontstaat als gevolg van vele waarnemingen?

III.III In de richting van een andere architectuur

Om de genoemde problematiek aan te pakken zijn een aantal mogelijke oplossingen te noemen. Deze oplossingen zijn wat mij betreft even ambitieus als noodzakelijk en logisch.

1. Vereenvoudiging en verkleining van de professie

Wat betreft de eerst genoemde problematiek van de complexe professie (1), liggen er kansen in het overzichtelijker maken van het vakgebied. Hierbij is niet alle architectuur gebaat, en het zal geen antwoord kunnen zijn bij grootschalige kantoren-bouw. Maar wellicht, en dat is mijn gezichtspunt, is deze grootschalige kantoor-bouw in zichzelf wel problematisch. Wellicht ligt deze schaal zover af van onze 'natuur' dat we dit soort ontwikkelingen ook zo min mogelijk zouden moeten willen realiseren. In plaats daarvan zouden we kunnen trachten zoveel mogelijk van de complexe factoren te elimineren uit de architectuur praktijk, factoren als budgetten en planning zouden wat mij betreft zo min mogelijk aandacht verdienen in de architectuur praktijk. Dat dit momenteel haast onmogelijk lijkt zie ik in. Het is een ambitie. In plaats van grote en grotere projecten stel ik dan ook voor om in kleinere projecten te gaan denken. En in plaats van in alle materialen van de wereld tot onze beschikking te hebben stel ik voor onszelf in te perken tot bijvoorbeeld enkel lokale materialen. Ik vermoed dat dit een geweldige verrijking van de architectuur teweeg kan brengen.

Een essentieel en complex onderdeel van de architectuurpraktijk ligt in de relatie van klant en architect. Het herdefiniëren van de als geheel architectuur, geeft de mogelijkheid om ook anders te kijken naar deze gang van zaken. Een architectuurpraktijk die zich op een andere manier positioneert ten opzichte van de klanten waarvoor de opdracht uitgevoerd wordt. Wellicht dat hierin ook een verschuiving kan plaats vinden de manier waarop klanten betrokken zijn in het ontwerp- en bouwproces. Ofwel veel méér betrokken als actieve deelnemer en mede-ontwerper en -bouwer (meer zoals voorbeelden van de 'Baugruppen'), ofwel een veel minder grote rol waar de klant slechts achteraf in beeld komt als 'koper'. Het opent de weg voor een meer artistieke architectuurpraktijk.

Onder artistieke wordt dan niet zozeer 'kunstzinnige' architectuurpraktijk verstaan. Eerder doel ik op een architectuur die kan beginnen vanuit een elementairdere vorm van leven. Die vanuit de waarnemingen kan worden opgebouwd en die culturele afspraken in meer of mindere mate los kan laten. Een voorbeeld hiervan is dat de architect een eetplek kan maken in plaats van kan kiezen uit een aantal archetypes eetplekken die passen bij een bepaald type klant. De architectuur als professie wordt daarmee elementairder, eenvoudiger en naar ik inschat, vooral veel interessanter. Het wordt veel meer verbonden met het waarnemen van de wereld in al haar lagen en complexiteit. De mens bekeken met al zijn activiteiten.

2. Een stimulerende werkplek

De hedendaagse architectuur komt vooral tot stand met een afstand tot het maken. In kantoren en in universiteiten komt zo tot stand wat 'architectuur' zou moeten zijn. Wij mogen ons inmiddels afvragen of dit een architectuur kan zijn die kan bemiddelen tussen de mens en de complete wereld. Veeleer is het een architectuur die antwoord geeft op een manier die zich 1 op 1 verhoudt tot de context waar zij uit voortkomt. Een overwegend bureaucratische (zowel programmatisch als puur praktisch 'efficient') en passieve werkplek waar mensen de relatie met de omgeving wellicht uit het oog zijn verloren. De werkplek zou zich misschien kunnen verplaatsen naar de plek waar het om draait, het onderwijs zou omgevormd moeten worden tot een proces gericht en waarnemend geheel. Weg van concepten, ideeën en representaties. Ook dit is een eenvoudig idee, maar nog lang niet praktisch en direct uitvoerbaar. Of moeten wij gewoon meer durven en de grens van het mogelijke op zoeken? Geloven dat het anders kan en dit verwezenlijken? Wij zijn een gevolg van onze gezamenlijke culturele afspraken.

Ook het maken zelf kan een stimulerende rol spelen. * Het maken brengt door onze lichamelijke activiteit onze zintuigen meer naar de voorgrond. Wij kijken niet alleen, maar luisteren ook naar het geluid van de beitel in het hout, we horen de klei in onze handen, we horen de hamer op het staal. We voelen

de weerstand en de structuur van het materiaal. De warmte. De hardheid van ons potlood. We ruiken de kers in het kersenhout, we ruiken de aarde-geur van de klei. Het verbindt ons hoofd met ons fysieke zijn, het verbindt ons met onze omgeving.

3. Los laten van methodiek en rationalisatie

Dit is wellicht de meest eenvoudige gedachte en ook de meest moeilijk te realiseren werkelijkheid. De ambitie zou zijn om de wens voor een methodische en rationele aanpak te onderdrukken. Wellicht dat in de ontstane ruimte andere waarnemingen de ruimte kunnen krijgen om te floreren.

Uiteindelijk zou een open rationalisatie, zoals ik voorstel met de vijf ruimtelagen, wellicht nog kunnen helpen ter toetsing van de nieuwe realiteit.

* Zie bijvoorbeeld Sennett (The Craftsmen) en Peter Korn (*Why we make things and why it matters*)

BIBLIOGRAFIE

BIBLIOGRAFIE EN GERAADPLEEGDE LITERATUUR

Aben, Rob and De Wit, Saskia. *De Omsloten Tuin*. 1998

Alexander, Christopher. *A Pattern Language: Towns, Buildings, Construction* Oxford Univeristy Press, 1977

Arendt, Hannah. *The Human Condition*.

Arkel, J. Van. *Biologische Veehouderij*.

Astley, Harry; Scotter, Jane. *Fern Verrow*

Aureli, Pier Vittorio. *The Possibility of an Absolute architecture*. London, MIT Press. 2011

Benjamin, Walter. *The Arcades Project*.

Boeren voor natuur. *Boeren voor natuur*. Beschikbaar:
<http://www.boerenvoornatuur.nl/>

Boettger, Till. *Threshold Spaces*. 2014

Botton, Alain de. *Architectuur van het geluk*

Caruso St. John. *El Croquis*.

Caruso St. John. *Knitting Weaving*

Coelho, Paolo. *The Alchemist*

Cuyvers, Wim. *Montavoix*. Beschikbaar: <http://montavoix.blogspot.be>

Duzer, L., Kleinman, K. (1994) *Villa Müller – A Work of Adolf Loos*. New York, Princetonton Architectural Press

Evans, Robin. “*Figures, Doors and Passages*” In: Translations from drawings to buildings.

Evans, Robin. "Translations from drawings to buildings" In: Translations from drawings to buildings. MIT Press

Fukuokoa, Matsanobu. *A one-straw revolution*.

Harari, Yuval Noah. *Sapiens*. 2012

Hervé-Gruyer, Perrine en Charles. *Permaculture (Le Ferme du Bec Hellouin)*

Holzer, Sepp (2002). *Holzer's permacultuur*. Utrecht, Uitgeverij Jan van Arkel.

Ito, Toyo. (2008) In: *Sou Fujimoto: Primitive Future*. pp. 9-11 Tokyo, INAX Publishing.

Kent, Susan. *Domestic architecture and the use of space*. 1990

Korn, Peter. *Why we make things and why it matters*.

Kuma, Kengo. *Natural Architecture*. Londen, AA Publications. 2015

Kumar, Satish. *Earth Pilgrim*.

Murakami, Haruki. *Norwegian Wood*.

Murakami, Haruki. *Kafka on the Shore*.

Padovan, Richard. *Proportion and Space*. 2008

Palasmaa, Juhani. *Encounters*. 2005 (specifically 'Man, Measure, and Proportion', 'Hapticity and Time')

Pallasmaa, Juhani. (2013). *Orchestrating Architecture Atmosphere in Frank Lloyd Wright's Buildings*. pp. 53-58. In: Oase #91 Building Atmosphere. Editors Klaske Havik, Hans Teerds, Gus Tielens.

Radman, Andrej. *Gibsonism*. 2012

Rietveld, Michiel. *Houden van de aarde*.

Riha, Tadeas. *Graduation project TU Delft*.

Seattle; Couvee, L. *Hoe kun je de lucht bezitten?*

Sennett, Richard. *The Craftsman*.

Sheppard, Mark. *Herstellende landbouw*.

Sloterdijk, Peter. *Sphären III*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 2004

Zumthor, Peter. *Thinking Architecture*.

Soesman, Albert. *De twaalf zintuigen*. 1987

Steiner

Stolk, Rob (2014). *De opkomst en de ondergang van een IJsselsteenfabriek*.

Thoreau, Henry David. *Walden*.

Trüby, Stephan. *Geschichte des Korridors*. (PhD dissertation)

Trüby, Stephan. "Corridor." In: *Elements of Architecture*, edited by Rem Koolhaas, 902-1048.

Van Der Laan, Dom Hans. *De architectonische ruimte*. 1977.

Van Der Laan, Dom Hans. *Architecture and the necessity of limits*. 1989.

Van der Laan, Dom Hans. *Abdij Roosenberg*

